ПОХОДНА
ВОЙНИШКА БИБЛИОТЕКА

№ 4

Т 65

Боянъ Пеневъ

Начало на българското възраждане

Издава
Щабътъ на Дѣйствующата Армия

София
1918.

— 3 МАРТ 1960

93

ПОХОДНА
ВОЙНИШКА БИБЛИОТЕКА

№ 46

Боянъ Пеневъ

НАЧАЛО
на българското възраждане

Издава
Щабътъ на Дѣйствующата Армия

София
1918.

Ученолюбиво дружество „Развитие“ Враца

1,65
96.
НАРОДНО ЧИТАЛИЩЕ „СТА…“ * гр. ВРАЦА *
10705
1957
14145
ДЪРЖАВЕН
БИБЛИОТЕКАРСКИ
ИНСТИТУТ

I

Въ края на XIV вѣкъ разпокѫсаното българско царство, отслабено отъ вѫтрѣшни междуособия, отъ постоянни вражди между отдѣлнитѣ български царе, подпада подъ турска власть и загубва своята политическа самостойность. Християнскитѣ държави на Балканския полуостровъ, въ момента когато ги е застрашавала най-голѣма опасность, вмѣсто да се съюзятъ срѣшу общия врагъ, продължавали сѫ да си пакостятъ взаимно, безъ да подозиратъ, че е ударилъ часътъ на тѣхното падане. Дори вѫтрѣ въ самата България — когато сѫ нахлували турскитѣ пълчища — сѫ се прѣслѣдвали единъ другъ ожесточено владѣтелитѣ на отдѣлнитѣ български области. Умразата помежду имъ е била по-силна отъ патриотическото имъ чувство — озлобени единъ срѣщу другъ, тѣ сѫ забравяли своя дългъ къмъ общото отечество. Естествено, при тѣзи условия, за турцитѣ е било по-лесно да подчинятъ българския народъ и да затвърдятъ своята власть въ България.

Робството създава съвсѣмъ други условия за историческото развитие на българитѣ.

България пада политически, обаче народътъ продължава да сѫществува — запазва своя характеръ, своя езикъ и своитѣ нрави. Българинътъ не се поддава на турското влияние до такава степень, че да загуби народностьта си и националното си чувство. За запазването на народностьта ние има да благодаримъ прѣди всичко на обстоятелството, че турцитѣ сѫ се отличавали отъ насъ и по езикъ, и по вѣра, и по начинъ на живѣене. Освѣнъ това, тѣ сѫ стояли твърдѣ низко въ просвѣтно отношение и не сѫ се отличавали съ особени способности за духовно развитие; тѣ не сѫ били просвѣтенъ народъ, не сѫ притежавали висока образованость, която да наложатъ на побѣденитѣ. Както е извѣстно, турцитѣ сѫ живѣли въ крѫга на своитѣ вѣковни традиции и твърдѣ рѣдко, въ отдѣлни мѣста само — и то съ насилие — сѫ се опитвали да наложатъ своя езикъ и своята вѣра на покоренитѣ християни. Може би днесъ и поменъ не щѣше да остане отъ насъ, ако тѣ бѣха просвѣтенъ християнски народъ и говорѣха езикъ, близъкъ до нашия — славянски езикъ — и въ сѫщото врѣме, ако се стремѣха по единъ опрѣдѣленъ планъ, съ срѣдствата на една добрѣ обмислена политика, да потурчатъ българитѣ. За да бѫде това по-ясно, доста е да отбѣлѣжимъ, че за сѫществуването на българската народность

въ Македония сръбското двѣгодишно иго бѣше много по-опасно отъ петвѣковното турско иго, понеже сръбскиятъ и български езикъ сѫ сродни, двата народа изповѣдватъ еднаква вѣра, иматъ еднаква църква, а най-главното — сърбитѣ си бѣха поставили за цѣль, не само съ помощьта на насилието, но и посрѣдствомъ просвѣтата да посърбятъ българското население въ Македония.

Турската власть, особено отначало, е имала за правило да се не мѣси въ духовния животъ на раята, поради което населението въ мѫчнодостѫпнитѣ за външо влияние планински мѣста е могло много по-свободно да живѣе и пази народностьта си, нежели населението въ градоветѣ. При тия условия, въ живота на широкитѣ народни срѣди настава едно възвръщане къмъ онѣзи нрави и традиции, на които по-рано, при свободния политически животъ, сѫ се противопоставяли срѣдневѣковното законодателство, държавата и църковната власть. Прѣзъ врѣме на робството българинътъ намира сравнително по-благоприятни условия да се обособи и самоопрѣдѣли: по-рано това е било почти невъзможно за него, защото прѣдишния животъ съ своята разпокѫсаность не му е давалъ възможность да събере духовнитѣ си сили и да ги насочи къмъ създаване на самобитна култура. На това сѫ прѣчили не-

прѣкѫснатитѣ войни, неустановеностьта на живота, бѣдственото положение на селянина, който е зависѣлъ всецѣло отъ своя господарь, постояннитѣ борби между безимотния народъ и заможното болярско съсловие.

Когато се говори за съхранението на българската народность между селското население — главно между прибалканскитѣ българи — не трѣба да се забравя и това още, че множество балкански села сѫ се ползували дълго врѣме съ извѣстни привилегии отстрана на турското правителство. Тъй напримѣръ, на габровци е било дадено право, да не позволяватъ на турци да се заселватъ между тѣхъ. Това право имъ е било гарантирано съ султански ферманъ. Съ особени правдини сѫ се ползували още въ началото на робството: Котелъ, Панагюрище, Копривщица, Калоферъ и други мѣста. Тия правдини въ повечето случаи сѫ били дадени срѣщу извѣстни задължения. Слѣдъ падането на България нѣкои села сѫ били задължени да извършватъ военна служба — тѣ сѫ тъй нареченитѣ *войнишки* села. Въ сѫщностъ тѣ сѫ били военни общини, учрѣдени още прѣди окончателното падане на нашето отечество. Повечето отъ тѣхъ сѫ били разположени по долинитѣ на Балкана, Срѣдна-гора и Родопитѣ. По-важни сѫ били: Копривища, Панагюрище, Котелъ, Жеравна, Градецъ, Ямболъ,

Сливенъ, Чепино, Чипровци и др. Панагюрище е било центъръ на войницитѣ отъ Пловдивско, а Жеравна — на войницитѣ отъ източнитѣ балкански краища. Какви сѫ били задълженията на тия мѣста? Свободнитѣ воини отначало сѫ били длъжни да участвуватъ въ турскитѣ войни заедно съ султанскитѣ войски. Въ мирно врѣме тѣ сѫ били заставени да прѣкарватъ по шесть мѣсеца въ Цариградъ или въ Одринъ — да се грижатъ за султанскитѣ и везирски коне или пъкъ да косятъ сѣно. Жителитѣ на тия села сѫ живѣли почти независимо, подъ управлението на свои войводи (войнигаръ бейове), имали сѫ право да носятъ шарени дрехи, при това освободени сѫ били отъ тежки данъци. Както на турскитѣ спахии, тъй и на тия свободни воини правителството е отпущало земя за обработване, която се е прѣдавала по наслѣдство. Ето що разказва за правата и задълженията на войнишкитѣ села пѫтешественикътъ Герлахъ, който е миналъ прѣзъ България въ 1574. „Турчинътъ (т. е. султанътъ) има много хиляди българи, които не плащатъ никакъвъ данъкъ, но на всѣкиго дохожда редъ всѣка трета година, да варди конетѣ на царя и на пашитѣ (т. е. везиритѣ) по пасбищата и да имъ търси храна. Това става на Великдень и послѣ. Тогава влизатъ въ Цариградъ съ гайди и играятъ (танцуватъ). Сѫщо има и други

много хиляди, които въ врѣме на война карать хранитѣ за войската, сжщо и които сѣкатъ дърва и ги возятъ. И всичкитѣ не плащатъ данъкъ. И той ги има неброено число, които нищо не даватъ, а само чакатъ да имъ дойде редъ за работата... Прѣзъ априли мѣсецъ дохождатъ тука едни слѣдъ други нѣколко хиляди българи, да женатъ въ течение на четире мѣсеци ечимикъ за конетѣ на царя и на пашитѣ, да гледатъ тия коне на пасбище, да косятъ сѣно и да вършатъ други такива работи".

Тия села не само сж били освободени отъ тежки данъци, но и дълго врѣме сж били запазени отъ турски нападения и отъ разорение. Покровителствувало ги е самото правителство. Запрѣтено е било да се прѣселватъ турци не само въ Габрово, но и въ Котелъ. Освѣнъ чиновницитѣ, прѣдставители на властьта, никакви други турци не е имало тамъ. Прѣзъ врѣме на война правителството е назначавало особени чиновници да пазятъ, да не прѣнощуватъ турски войски въ Котелъ. Сжщо така въ Панагюрище турцитѣ не сж имали право да прѣнощуватъ. Съ по-голѣми правдини сж се ползували жителитѣ на Копривщица, които сж ходили заедно съ турскитѣ войски до Пеща и Виена. Почти до 1840 повечето отъ тѣзи села сж пращали всѣка пролѣть въ Цариградъ коняри.

Привилегировани сѫ били не само войнишкитѣ села, но и султанскитѣ соколници (доганджии), мнозина отъ които сѫ били българи. Тѣ сѫ имали права на свободни граждани — освободени сѫ били отъ данъци и ангария; получавали сѫ дори парично възнаграждение.

Не може да се откаже, че войнишкитѣ и изобщо балканскитѣ села иматъ голѣмо значение за духовното ни пробуждане. Тѣ сѫ поддържали у народа военни навици и традиции, пазили сѫ своята юридическа независимость, защищавали сѫ енергично правдинитѣ си и винаги сѫ проявявали духъ на самостойность и независимость. Обикновено българитѣ отъ войнишкитѣ села, понеже сѫ имали възможность да се развиватъ по-свободно и да носятъ орѫжие, отличавали се съ храбрость, патриотизмъ и енергия. Често тия села сѫ бивали огнище на бунтове, а по-късно на народни възстания. Отъ войнишкото село Чипровци е излѣзълъ българскиятъ родолюбецъ Парчевичъ, който се е опиталъ да организира едно общо народно възстание. По-късно населението на Чипровци и на други войнишки села е било злѣ наказано за своитѣ недоволства и бунтове — властьта е отнела прѣдишнитѣ му права и една голѣма часть отъ това население е била принудена да забѣгне въ Влашко. Освѣнъ това нѣкои

отъ тѣзи богати войнишки села сж били нѣколко пжти разсипвани отъ кърджалии къмъ края на XVIII и началото на XIX вѣкъ.

Значението на балканскитѣ българи за нашето възраждане се опрѣдѣля и отъ други условия

Прѣди всичко повечето села, разположени въ сѣвернитѣ и южнитѣ склонове на Балкана, сж били населени прѣдимно съ българи: турското население е избѣгвало планинскитѣ мѣста, прѣдпочитало е равнинитѣ и по-голѣмитѣ селища. Българитѣ сж населявали обикновено тия кжтове на Балкана, които сж били сравнително по-мжчно достжпни. Извѣстно е, че турцитѣ, като сж минавали въ сѣвернитѣ области на България, използували сж въ повечето случаи *безопаснитѣ* балкански проходи — шуменскиятъ и арабаконашкиятъ (орханийскиятъ) Това обстоятелство обяснява донѣйдѣ гжстотата на турското население въ сѣвероизточна България, особено въ Дели-Ормана, Тузлука, а сжщо въ Плѣвенско и Никополско. По-мжчни за прѣминаване сж проходитѣ при Трѣвна, Габрово, Троянъ и Берковица — поради което българското население въ тия мѣста е било сравнително по-запазено. Балканътъ съ непристжпнитѣ си мѣста е образувалъ естествени крѣпости — ето защо балканскитѣ българи сж били по-късно завладѣни отъ турцитѣ; дълго врѣме

тѣ сж оказвали упорита съпротива на турскитѣ войски и сж пазили независимостьта си. Тия естествени крѣпости сж давали възможность на българитѣ да се бранятъ презъ XVIII вѣкъ отъ нападенията на кърджалии и даалии и да ги отблъсватъ.

Изобщо, между балканското население най-дълго сж се пазили споменитѣ за прѣдишната независимость, и въ него най-рано се пробужда желание за политическа свобода. Понеже е расло при по-свободни условия, то е проявявало и повече отпоръ срѣщу всѣко домогване да се отнеме свободата му, отличавало се е винаги съ бунтовнишки духъ — изъ неговата срѣда излизатъ най-виднитѣ български революционери. Докато населението въ равнинитѣ, достжпни за турцитѣ, е понасяло най-търпѣливо турското владичество, прѣкарвало е въ постояненъ страхъ и рабскитѣ чувства не му сж били чужди, балканското население, което не е изпитало всичкитѣ жестокости и унижения на робството, запазило е докрай своята непрѣклонна воля и рѣшителность. И най-малкия гнетъ то е чувствувало твърдѣ силно: прѣзъ врѣме на рускотурскитѣ войни, когато и то не е бивало пощадено, у него се явява желание да забѣгне въ чужбина; докато населението въ равнинитѣ безропотно се е примирявало съ нещастията си, балканскитѣ българи слѣдъ

войнитѣ сж се изселвали отвждъ Дунава — въ Влашко и Русия.

Балканътъ е игралъ важна роля въ историята на нашето пробуждане още и поради това, че съ своитѣ природни богатства е създавалъ благоприятни условия за икономическо развитие. Балканското население е могло да опази непокжтната своята народность и поради това още, че е било по-заможно, имало е срѣдства да се грижи за просвѣтата си, да издържа училища и учители. Между населението отъ сѣвернитѣ балкански склонове, които сж гористи, се е развила дърводѣлска индустрия. Водната енергия на планинскитѣ бързеи и водопади отрано още е била използувана за различни занаяти. Ние виждаме да се развива тукъ и да процъвтява въ кжсо врѣме кожарство, чехларство, ножарство, мутафчийство и гайтанджийство. Произведенията на тая индустрия сж намирали пазаръ не само въ България, но и вънъ отъ българскитѣ прѣдѣли — въ Цариградъ, Мала-Азия, Брашовъ, по дунавскитѣ и черноморски пристанища.

Ето защо отъ срадата на балканското население излизатъ най-дѣятелнитѣ възродители на българската народность, най-виднитѣ обществени дѣйци и просвѣтители отъ епохата на на възраждането: Априловъ, братя Палаузови (Габрово); Петко Р. Славейковъ

(Трѣвна); Иларионъ Макариополски (Елена); Найденъ Геровъ, Якимъ Груевъ (Копривщица); Д-ръ Селимински, Добри Чинтуловъ (Сливенъ); Добри Войниковъ, Илия Р. Блъсковъ, Василъ Друмевъ (Шуменъ); Иванъ А. Богоровъ (Карлово). Само Котелъ и околностьта сѫ дали Софрония, Неофита Бозвели, Раковски, П. Беронъ, авторътъ на **Рибния букварь**, Райна Поповичъ, Г. Кръстевичъ, Стефана Богориди, Ат. Кипиловски и др. Сѫщо така отъ нѣдрата на Балкана излизатъ най-виднитѣ български революционери: Раковски (Котелъ); Воловъ (Шуменъ); Каравеловъ, Бенковски (Копривщица); Хр. Ботевъ (Калоферъ); Василъ Левски (Карлово); Филипъ Тотю (Търновско); Панайотъ Хитовъ и Хаджи Димитъръ (Сливенъ). Най-голѣмото народно възстание, Априлското, избухва въ Срѣдня-гора.

И тъй, въпрѣки притѣсненията на политическото робство, българската народность запазва своитѣ основни черти въ срѣдата на балканското население: то не е било изложено на турския гнетъ както населението въ равнинитѣ; било е завладѣно отъ турцитѣ по-късно; имало е възможность да се развива въ стопанствено отношение, — било е заможно; най-сетнѣ, дълги години то се е ползувало съ особени правдини отъ страна на турската власть.

II

Въ сжщность, нашата народность е била застрашена не толкова отъ политическата власть на турцитѣ, колкото отъ стремежа на гърцитѣ — на *фанариотитѣ и гръцката църква* — да владѣятъ духовно и материялно българския народъ, а сжщо така и отъ непосрѣдното гръцко влияние върху градското население часть отъ което се е отричала отъ народностьта си и отъ езика си.

Най-ревностенъ носитель на гърцизма е била цариградската патриаршия, която е прѣслѣдвала българската църква, народното духовенство и се е противопоставяла на българската просвѣта. — Може да се каже, че *на първо врѣме* гръцката църква се е ржководила повече отъ чисто спекулативни цѣли, нежели отъ едно ясно, опрѣдѣлено намѣрение да елинизира поробенитѣ балкански славяни. Патриаршията се е мжчила да спечели на своя страна турската власть, сключвала е тайни парични договори съ правителството и най сетнѣ сполучила е да го привлѣче и съ негово съдѣйствие да отнеме постепенно независимостьта на народната българска църква. Още отъ края на XV вѣкъ патриаршескиятъ прѣстолъ е служилъ на султанитѣ като източникъ на особени приходи. Отъ кандидатитѣ е бивалъ избранъ и утвърденъ онзи,

който е наддадѣлъ най-голѣма сума. Съ пари се е купувалъ дори и обикновения свещенишки чинъ. За да добие отново заплатената сума, патриархътъ е продавалъ отдѣлнитѣ епископства за баснословни цѣни. Първата работа на епископа, като се яви въ епархията си, е била да събере отъ паството сумата, що е заплатилъ на патриаршията, и да забогатѣе, за да бѫде въ добри отношения съ цариградскитѣ си покровители. По такъвъ начинъ гръцката патриаршия и духовенството сѫ образували една организация, която е ограбвала невѣжествения и безпомощенъ народъ.

Фанариотската йерархия не е знаела нито езика, нито обичаитѣ на българина, прѣзирала го е, и въ неинъ интересъ е било да го държи въ невѣжество. Съ голѣмо усърдие тя е прѣслѣдвала вѣки политически стремежъ у българитѣ и изобщо всѣка проява на национално съзнание. Гонила е всичко, което е могло да въздѣйствува на това съзнание — народниятъ езикъ, славянското писмо, славянскитѣ книги, народнитѣ будители — всичко, що е напомняло на българитѣ, че сѫ имали нѣкога свое минало, своя писменость, свой езикъ и земя, Патриархътъ и неговитѣ служители фанариоти съ всевъзможни срѣдства сѫ се домогвали да прѣмахнатъ славянското богослужение, като сѫ въвеждали въ църк-

витѣ неразбрания за простия народъ гръцки езикъ и сж замѣствали българскитѣ свещеници съ гръцки. Тѣ сж наричали българскиятъ езикъ *просташки*, езикъ на сганьта, присмивали сж се на народнитѣ прѣдания и пѣсни и сж се отнасяли съ прѣзрѣние къмъ всичко българско. Селянинътъ е билъ нареченъ отъ тѣхъ *простакъ*, *неодѣланъ*. Ала и простиятъ народъ е отвръщалъ на гърцитѣ съ прѣзрѣние. Въ сжщность, на влиянието на гърцизма сж се поддавали повече гражданитѣ — народътъ е пазѣлъ твърдо езикътъ и обичаитѣ си и е изразилъ своята умраза къмъ гърцитѣ и тѣхното духовенство въ пословицата „Да пази Богъ отъ влашки вълци и отъ бѣломорски гърци". Простиятъ българинъ много добрѣ е съзнавалъ двойния гнетъ, който му прѣчи да живѣе свободно и да се развива, като е създалъ и друга една пословица — „Турчинътъ съ сила, гъркътъ съ книга." Въ много села славянското богослужение е било запазено, докато въ градоветѣ е било замѣнено съ гръцко На гърцизма сж се поддавали, както казахме гражданитѣ, които сж били въ непосрѣдно общение съ гръцката срѣда, учили сж се въ гръцки училища и сж живѣли при съвсѣмъ други духовни, обществени и материялни условия.

Отначало елинизацията въ градоветѣ се е дължала не на нѣкаква систематична про-

паганда отъ страна на гръцкото невѣжествено и грубо духовенство, а на прѣкото влияние на гръцкото население. Разбира се, въ дадения случай сѫ дѣйствували и други причини — мнозина отъ гражданитѣ, особено измежду търговското съсловие, сѫ се гърчеели по примѣра на други, за да запазятъ своитѣ търговски интереси, да избѣгнатъ неприятности отъ страна на гърци и турци: гърцитѣ въ много отношения сѫ били покровителствувани отъ турската власть. Сѫщо така влияли сѫ и присмѣхитѣ на гърцитѣ, тѣхнитѣ подигравки съ живота и езика на проститѣ българи — тия присмѣхи и подигравки, на които тъй ядно се противопоставя отецъ Паиси въ историята си. Постепенно понятието *гръкъ* е почнало да се отъждествява съ понятието *образованъ*. Който не е говорѣлъ гръцки или не е украсявалъ рѣчьта си съ гръцки фрази, не се е счаталъ образованъ. Мнозина сѫ се смѣтали оскърбени, ако ги нарекатъ българи. Обикновено гражданитѣ сѫ наричали всѣки селянинъ *дебелоглавъ*, а селянитѣ пъкъ сѫ наричали *гръкъ* всѣки облѣченъ въ граждански дрехи. Търговската и частна прѣписка се е водила обикновено на гръцки — въ краенъ случай на български, обаче съ гръцки букви. Кирилицата почва да се измѣстя отъ гръцкото писмо все повече. Като споменува той фактъ, Иречекъ за-

14145
ДЪРЖАВЕН БИБЛИОТЕКАРСКИ ИНСТИТУТ

ключава въ своята *Българска история*: „Черноризецъ Храбъръ (старобългарски книжовникъ) разказва, че славянитѣ прѣди Кирила и Климента сж се мжчили да изразятъ своя езикъ съ гръцки знаци. Сега, деветь вѣка подиръ Храбра, българитѣ едва ли не сж се нуждаели отъ новъ Кирилъ“. Чистъ български езикъ е билъ запазенъ въ селата, тзърдѣ слабо въ градоветѣ, и то главно въ кжщи. Запазенъ е билъ и между женитѣ. Може да се каже, че българката е играла една доста положителна роля въ нашето възраждане, като е прѣдавала на дѣцата си своя роденъ езикъ. Възпитанието на дѣцата е бивало прѣдоставено на майката, изобщо на женската срѣда въ кжщи: бащата, търговецъ или занаятчия, вънъ отъ кжщи е билъ въ постоянно; прѣко общение съ една срѣда, въ която обикновено е господствувалъ гръцкия и турски езикъ. Дори българскитѣ търговци въ чужбина сж се прѣпоржчвали за гърци. Въ гръцката църква въ Темешваръ Раковски прочелъ слѣдния надписъ на гръцки: „Състави Златко родолюбецъ гръкъ отъ Габрово“. Чудно нѣщо, възклицава Раковски, Златко име и отъ Габрово да бжде гръкъ! — Единъ отъ възродителитѣ на българската народность, Априловъ — основательтъ на габровското училище — прѣди да се самосъзнае като българинъ, дълго врѣме се е на-

миралъ подъ влиянието на гръцката срѣда въ Одеса, дѣто се е занимавалъ съ търговия, наричалъ се е гръкъ, помагалъ е на гръцкитѣ училища и е забравилъ родния си езикъ. Въ Цариградъ и въ по голѣмитѣ гръцки градове, а също и въ чужбина, сѫ живѣели множина способни и образовани погърчени българи, които сѫ работили за процъвтяването на гръцката литература и наука, писали сѫ съчинения на гръцки езикъ, сътрудничили сѫ въ гръцки списания и вѣстници—жертвували сѫ се за гръцката просвѣта и свобода. Безразсѫдното увлѣчение отъ гърцизма е лишавало народа отъ двѣтѣ най надежни сили, които сѫ можели да спомогнатъ за неговото възраждане — имотното търговско съсловие и интелигенцията. Едва прѣзъ първата половина на XIX вѣкъ, когато условията на нашия духовенъ животъ значително се промѣнятъ, започватъ да се пробуждатъ българскитѣ граждани: слѣдъ като добиватъ образование въ гръцки или европейски училища, тѣ се завръщатъ въ отечеството си убѣдени патриоти, гръцката и европейска наука обогатява познанията имъ, безъ да заличи националното имъ чувство; сѫщото виждаме и срѣдъ нашитѣ заможни търговци — Априловъ, който може да служи за типиченъ примѣръ въ случая, се отказва по-късно отъ елинофилскитѣ си увлѣчения, залавя се да

изучи материния си езикъ и се посвещава на патриотически прѣдприятия. Едва слѣдъ появата на една просвѣтена и родолюбива българска младежь и на едно имотно съсловие, което жертвува материялни срѣдства за българската просвѣта, нашето възраждане взема по-широки размѣри. Но прѣди това, състоянието, въ което се е намирала българската църква и просвѣта, е било твърдѣ плачевно.

Както сѫ се отнасяли гръцкитѣ епископи къмъ простия народъ, така сѫ се отнасяли и къмъ подчиненото тѣмъ духовенство. Поповетѣ сѫ били постоянно прѣслѣдвани за пари. За тѣхната просвѣта никой не се е грижелъ. Често тѣ не сѫ умѣели да четатъ и пишатъ. Невѣжествени сѫ били не само проститѣ свещеници, но често и самитѣ митрополити. Споменатиятъ пѫтешественикъ Герлахъ разправя, че когато посѣтилъ митрополита въ Одринъ, поканилъ го да се подпише въ единъ бѣлѣжникъ, въ който той си събиралъ саморѫчнитѣ подписи на разни видни лица. Митрополитътъ отказалъ, като се извинилъ, че не зналъ да пише добрѣ, понеже нѣмалъ нужда отъ това. Отъ четирмата калугери на митрополита само единиятъ знаелъ да пише, ала него го нѣмало тогава тамъ. — За да бѫде рѫкоположенъ нѣкой въ свещенишки чинъ, трѣбало да плати извѣстна сума, поради което успѣвалъ е обикновено не онзи,

който е билъ по-способенъ, а който е ималъ възможность да плати повече; той се е задържалъ и по-дълго врѣме. За да увеличатъ своитѣ доходи, епископитѣ сж ржкополагали свещеници повече, отколкото сж били нуждни, и тия излишни свещеници, както у насъ, тъй и въ Сърбия, прѣзъ XVIII вѣкъ сж скитали по селата безъ работа и хлѣбъ, като сжщински просяци. Често свещеникътъ е бивалъ принуденъ да глоби и ограбва своето паство, за да може на врѣме да заплати данъка си на владиката и да спечели неговата благосклонность. Въ противенъ случай той е бивалъ проклетъ и отлжченъ отъ църквата. Безъ съмнѣние, такова едно духовенство не само че не е могло да има нѣкакво значение за духовното пробуждане на нашия народъ, но напротивъ, поддържало е общото невѣжество.

Интересни бѣлѣжки за отношенята на гръцката църква къмъ българитѣ срѣщаме въ житието на сръбския архимандритъ Геразимъ Зеличъ, който е прѣкаралъ нѣколко мѣсеца въ светогорскитѣ мънастири прѣзъ 1784. „Слѣдъ литургията, пише той, седнаха калугеритѣ да обѣдватъ отъ едната страна на трапезата, а гоститѣ поклоници отъ другата. Тѣ бѣха до седемдесеть души, повечето брадати старци, твърдѣ богати, дошли въ Света-гора де се поклонятъ и да дадатъ щедра милостиня на мънастиритѣ. Авъ дълго разго-

варяхъ съ тѣхъ и разпитвахъ българитѣ, дали иматъ въ земята си епископи и свещеници отъ свой родъ. Отвърнаха ми, че тѣхнитѣ епископи и свещеници сж все гърци — твърдѣ рѣдко може да се намѣри нѣйдѣ български духовникъ. Попитахъ ги сетнѣ, какъ се изповѣдвать и какъ се разбиратъ съ свещеницитѣ си. Отговориха: „Съ прѣводачъ". Казаха ми и това още, че когато умре нѣкой по-заможенъ човѣкъ, свещеницитѣ не го погребватъ, докато не се заплатятъ на тѣхния епископъ отъ 100 до 500 турски гроша. Платата се взема споредъ имота. Често дохажда отъ Цариградъ нѣкой епископъ да обира населението, защото епископитѣ не сж доволни отъ милостинята, която събиратъ всѣка година отъ народа и отъ заплатата, която имъ е опрѣдѣлена съ султански ферманъ. Тия епископи при всѣка църква си иматъ свой свѣтски епитропъ, сжщо гръкъ, и освѣнъ че искатъ да имъ се плати извънмѣрно за вѣнчаване и кръщение, пишатъ още нѣкакви клетви и проклеватъ народа, ако откаже да брои исканата сума. Клетвитѣ гласятъ: „Каквото имъ се роди, да не оживѣе; житото, което посѣятъ, да не покара; да нѣматъ въ работата си нито щастие, нито божията благословия; да имъ огасне огъня, да имъ опустѣе кжщата; звѣрове да се плодятъ въ кжщата имъ, а не християни" и т. н. Тия клетви тѣ пра-

щатъ на своитѣ епитропи, т. е. намѣстници, а тѣ на нѣкой голѣмъ праздникъ съ прѣводачъ ги прочитатъ на народа въ църква слѣдъ литургия. Народътъ, изплашенъ отъ клетвитѣ на своя църковенъ архипастиръ, сбира исканата сума и чака прошка и благословия. . . Не може да се опише, казва Зеличъ, онова, което вършатъ гърцкитѣ епископи съ християнитѣ въ Турско, особено съ сърбитѣ и българитѣ, които се изповѣдватъ съ прѣводачъ прѣдъ гръцкитѣ духовници. Мѫка обзема човѣка, кога слуша тия разкази. Народитѣ въ Турско, които вѣрватъ въ Христа, горятъ между два огъня, и то вече 400 години!"

Въ съчинението си *Мати Болгария* Неофитъ Бозвели, най-енергичниятъ и смѣлъ борецъ за освобождението на българитѣ отъ гръцкото духовно иго, описва подробно, по какъвъ начинъ сѫ ограбвали гръцкитѣ духовници българското население. „Поведе подирѣ си гръцкия митрополитъ четворица турци ясакчии, 15 градски чорбаджии гъркомани, отъ село до село, 35 попове, протосингелътъ си, четворица дякони, 25 калугери, 60 селянци, той и челебийчетата му, двама граматици, кафеджия, ахчия (готвачъ), двама чибукчии, шестима сеизи, осемъ сексени, натоварени съ пешкешлици, и 2—3 едека съ златошити хаши, позлатеносребрени зенгии, съ пюскюлии награждници и юзди, както и на челебиитѣ му

конетѣ накичени, — и понесатъ подирѣ си многоразлични такъми: тенджери, легени, ибрици, постилки, завивки, наргилета и кехлибарени чибуци... Че така, прочие, като кондисатъ въ нѣкое горко село, прѣспиватъ двѣ или три нощи. Владиката светява общо на селото вода и взема, 550 гроша, и за обща селска милостиня имъ взема, споредъ колкото е селото — по нѣгдѣ си 3300, 2200, а найдолу отъ най-малкото село — 1550 гроша. Събира и отъ всѣкиго на вѣнчило по 15 гроша, отъ вдовецъ и вдовица по 8 гроша. Изпитва още кои се каратъ съ женитѣ си и искатъ да се напущатъ, — и ако се напуснатъ, взема имъ споредъ имота: кому 2500, кому 1500, а най-долня цѣна — 550 гроша. А ако се само каратъ, взема имъ пакъ споредъ имота: кому 500, кому 300 или 150 гроша, а за нѣкаква си никаква роднина, ако оклеветятъ нѣкого, че сѫ се вѣнчали, глобява ги по 550 гроша, а попътъ, който ги е вѣнчалъ, аргосва го и му взема глоба 850 гроша, та послѣ пакъ го прощава. Селски трѣбува неотмѣнно да дадатъ на протосингела 150 гроша, на челебиитѣ 350, на дяконитѣ 200, на кафеджията, чибукиитѣ и на ахчия му по 50 гроша, на сеизитѣ по 25, на ясакчиитѣ по 100. А по нѣкой селянинъ подарява на владиката, да го поменува, или конче, или юнче, или друго нѣщо, — А въ което село има

църква, въ него седятъ по една седмица и повече, за да имъ служи владиката литургия. За литургия взема по 250 гроша. И тамъ ще свети вода и ще ги ръси, ще извади дискусъ. на дискуса му ще хвърля всѣки по петь гроша, на гробищата чете, взема на име по петь гроша, на всѣка църква по единъ новъ *антиминсъ* дава и взема за него 350 гроша, оставя по единъ уставъ на гръцки езикъ и взема 80 гроша за него, гръцки минеи оставя — взема за тѣхъ 1250 гроша, отъ всѣка църква взема по 550 гроша — общо за служение. За водосвѣтъ по домоветѣ имъ взема по 250 гроша, а другитѣ си взема, както по горѣ ти обадихъ... На кой законъ правилата допущатъ да се взематъ насилно такива глоби? И на кое ли правителство сѫдиитѣ оставятъ да имъ се потъпкватъ, онеправдаватъ и угнетяватъ до толкова подданицитѣ?... Тежко и горко! Та това е сѫщо разбойническо злодѣйство!“

При такива условия е живѣлъ българскиятъ народъ прѣди да се съвземе духовно и политически. Колкото и да сѫ били неблагоприятни, колкото и непоносимо да е било за него двойното иго, турско и гръцко, все пакъ той е успѣлъ да запази силитѣ си, националното си чувство, успѣлъ е да се съхрани като народность и да създаде изъ своята срѣда родолюбиви дѣйци — просвѣтители и борци за освобождение.

III

Една отъ важнитѣ причини за да не заглъхне националното чувство на българина е *западното влияние*, което е прониквало у насъ по различни пѫтища Прѣзъ цѣлото врѣме на робството българитѣ не сѫ прѣставали да се сношаватъ съ западна Европа и да възприематъ, кога повече, кога по-слабо, новитѣ западни идеи. Съ западноевропейската просвѣта тѣ сѫ се запознавали или направо, или посрѣдствомъ своитѣ съсѣди — гърцитѣ и сърбитѣ. Мнозина заможни български търговци отъ нашитѣ западни краища, отъ сѣверозападна България, Македония и Разлога, сѫ поддържали оживена търговия съ Австрия и Унгария, отивали сѫ сами въ тия страни, оставали сѫ тамъ по-дълго врѣме, и слѣдъ това сѫ се завръщали въ отечеството си съ нови схващания и нови, по-сложни, духовни потрѣбности. Още прѣзъ XVIII вѣкъ македонскитѣ българи сѫ търгували съ Бѣлградъ, Земунъ, Нови-Садъ, Буда-Пеща. Виена и Лайпцигъ; изнасяли сѫ въ тия градове памукъ, тютюнъ, вълна и кожи Освѣнъ това, българитѣ сѫ имали възможность да се сношаватъ съ различни европейски народности и въ самата своя страна, дѣто сѫ живѣли множество просвѣтени чуждестранни търговци.

Западното влияние е прониквало прѣди всичко благодарение на сношенията между България и малката *дубровнишка република*, разположена на източния брѣгъ на Адриатическо море, наречена на италиянски Рагуза. Дубровникъ е игралъ значителна роля изобщо въ духовния животъ на южнитѣ славяни; неговитѣ сношения съ южното славянство започватъ още прѣди покоряването на Балканския полуостровъ отъ турцитѣ. Ала културното въздѣйствие на републиката се засилва прѣзъ епохата на робството. Въ началото на нашето робство буднитѣ дубровнишки търговци сѫ били главната връзка между българскитѣ земи и западна Европа. Съ България сѫ ги свързвали не само търговски, но и племенни интереси — като славяни, тѣ сѫ се отнасяли съ участие къмъ злополучната сѫдба на българитѣ. Понеже сѫ се ползували съ голѣми привилегии отъ страна на турската власть, тѣ сѫ имали възможность да покровителствуватъ българското население въ мѣстата дѣто сѫ се намирали тѣхнитѣ търговски колонии. Въ Турция сѫ имъ били дадени правдини, съ каквито не се е ползувалъ ни единъ народъ въ турската държава. Благодарение на това обстоятелство и на прѣдприемчивостьта имъ, венециянцитѣ и генуезцитѣ не сѫ могли да се одържатъ дълго срѣщу конкуренцията на Дубровникъ,

който е взелъ въ ржцѣтѣ си цѣлата сухопжтна търговия на Полуострова и е разпрострѣлъ широко търговскитѣ си мрѣжи по турската империя. Дубровничани сж живѣли свободно по градоветѣ, извършвали сж свое богуслужение, имали сж свои църкви ,тѣхнитѣ богати кервани свободно сж странствували по всички турски владѣния. Дубровнишката флота е господствувала на Адриатическо море, колониитѣ, консулствата, търговскитѣ кжщи на тая южнославянска република сж били пръснати по всички градове на изтокъ. Дубровнишки колонии е имало твърдѣ много по крайдунавскитѣ и черноморски градове, а сжщо така и въ нѣкои централни мѣста — въ Русе, Варна, Шуменъ, Провадия, Добричъ, Търново, Пловдивъ и други градове. Въ тия колонии сж влизали не само дубровничани, но и католици отъ други земи, а сжщо и покатоличени българи. Прѣзъ XVI вѣкъ една значителна часть отъ софийското население сж съставяли дубровнишкитѣ колонисти, главно поради обстоятелството, че въ София сж се кръстосвали пжтищата за Сърбия, Цариградъ и Дубровникъ. Въ Пловдивъ дубровнишкитѣ кервани сж прѣстоявали повече отъ седмица, докато въ други градове — сръбски и турски — сж се бавѣли най-много по 3—4 дни. Най голѣмитѣ общини на дубровнишкитѣ колонисти сж се намирали

въ Одринъ, София и Скопие, дѣто сж имали обширни лозя. Градътъ Скопие, означенъ още въ най-стари документи като български градъ, е билъ центъръ на католишка епархия прѣзъ XVII вѣкъ и е търгувалъ съ Дубровникъ. Въ тоя богатъ търговски и индустрияленъ градъ, прочутъ прѣзъ XVI и XVII вѣкъ съ своето кожарство, а сжщо и съ златнитѣ си и сребърни руди, сж живѣли множина дубровнишки търговци, които сж купували тамъ земя, насаждали сж лозя и сж търгували съ вино, вълна и изработени кожи.

Дубровничанитѣ сж влияли върху градоветѣ на Балканския полуостровъ съ просвѣтата си, съ републиканскитѣ си идеи и съ свободолюбивитѣ си закони. Тоя дѣятеленъ, подвиженъ и практиченъ народъ, който не е изпиталъ гнета на вжтрѣшни неуредици или пъкъ на царска власть, който е навикналъ постоянно да странствува и да живѣе волно — тъй много подобенъ на старитѣ гърци съ житейската си опитность и съ просторния си и жизнерадостенъ мирогледъ — е раздвижвалъ духовния животъ въ балканскитѣ градове, като е внасялъ въ тѣхъ нови интереси и ново съдържание. Дубровничанитѣ сж будили тия градове отъ мъртвило, държали сж ги въ течение на европейската политика и просвѣта, носили сж вѣсти за единъ съвсѣмъ другъ животъ, чието ехо тъй много е сжжи-

вѣвало и ободрявало поробенитѣ балкански славяни.

Дубровнишкото влияние носи до извѣстна степень и политически характеръ Дубровнишката република се е грижила за южнитѣ славяни, старала се е да облекчи тѣхното робско положение не само като ги е защищавала отъ турски насилия, но и като се е противопоставяла на гръцки домогвания. Както ще споменемъ по-нататъкъ, опитътъ на Павла Джорджичъ да организира възстание въ България къмъ края на XVI вѣкъ най-добрѣ показва до каква степень сѫ били заинтересувани дубровничани отъ политическата сѫдба на българитѣ.

Отъ друга страна Дубровникъ има извѣстно значение и за нашето литературно възраждане. Паиси е черпилъ обиленъ материялъ за своята *Славянобългарска история* отъ историческото съчинение на дубровнишкия абатъ Мавро Орбини, една часть отъ което е посветена на българската история. Отъ книгата на Орбини сѫ се ползували и българскитѣ католишки проповѣдници, които сѫ се учили въ Римъ и често сѫ посѣщавали Дубровникъ. Освѣнъ Орбини, у насъ е билъ познатъ и далматинскиятъ книжовникъ Качичъ Миошичъ, който възпѣва славянскитѣ герои, като подражава на народнитѣ пѣсни.

Отъ какъвъ характеръ е било западното влияние, което е прониквало въ началото на нашето възраждане, *прѣзъ Гърция и Сърбия?* Тия двѣ страни, понеже сѫ се намирали при по благоприятни географически, културни и политически условия, се пробуждатъ сравнително по рано.

Възраждането на гърцитѣ се извършва главно подъ въздѣйствието на френската и италиянска просвѣта. То започва съ уреждане на *училища,* които по-късно сѫ служили за образецъ на нашитѣ просвѣтители. Въ много отъ тѣзи гръцки училища сѫ се учили редомъ съ гърцитѣ и българи. Наистина, прѣзъ XVI и XVII рѣкъ гръцкитѣ училища още не сѫ били тъй добрѣ уредени, — при все това познанията, които сѫ се добивали въ тѣхъ, сѫ давали възможностъ на гръцкитѣ и български ученици да работятъ сами по-нататъкъ надъ образованието си. Отначало повечето училища сѫ били мънастирски — учението въ тѣхъ е носѣло прѣдимно богословски характеръ. Октоихътъ и псалтирътъ сѫ служили за читанки, а граматиката се е изучвала по съчиненията на светитѣ отци. Повечето отъ учителитѣ отначало сѫ били калугери. Но постепенно въ тия училища почва да се вмъква учебенъ материялъ отъ свѣтски характеръ — захващатъ да се изучватъ прѣдмети, които сѫ въ връзка съ практическия животъ. Прѣзъ

врѣме не робството по българскитѣ градовѣ е имало множество гръцки учебни заведения, издържани отъ богати търговци. За разпространението на гръцката просвѣта между балканскитѣ славяни извѣстно значение иматъ и пѫтуващитѣ педагози и учители, които сѫ обикаляли различни области на турското царство още прѣзъ XVI и XVII вѣкъ и сѫ събирали дѣцата, за да ги възпитаватъ и учатъ. Заслужва да се отбѣлѣжи и тоя фактъ, че между учителитѣ въ гръцкитѣ училища отрано още е имало и славяни.

Първитѣ наши учители сѫ се подготвяли въ гръцки училища и сѫ въвеждали у насъ гръцкитѣ учебни прѣдмети и гръцкитѣ методи за прѣподаване. Реформирането на българското учебно дѣло, създаването на свѣтски училища, се дължи въ висока степень на гръцко влияние.

Въ България гръцкото влияние се е улеснявало не само отъ училищата, но и отъ всѣкидневнитѣ сношения между българи и гърци въ градоветѣ и отъ търговскитѣ връзки. За засилването на това влияние отъ голѣмо значение сѫ били и литературнитѣ сношения между българи и гърци въ мънастиритѣ; съдѣйствувала е въ случая и църковната власть на гърцитѣ въ България. Не на всѣкждѣ гърци и българи сѫ били въ враждебни отношения прѣзъ XVII и XVIII вѣкъ — особено

близки сж били въ по-голѣмитѣ градове. Прѣзъ XVIII вѣкъ ние срѣщаме гърци, които работятъ за българската просвѣта, и българи, които се подвизаватъ като гръцки просвѣтители и книжовници.

Влиянието на гърцитѣ засѣга както българската просвѣта, устройството на българскитѣ училища, тъй и *новата българска литература*, нейнитѣ първи произведения, въ които сж изразени нови идеи и които сж прѣдназначени за единъ по-широкъ кржгъ читатели изъ срѣдата на простия народъ. Тая нова литература, въ която все повече се вмъква свѣтско съдържание, измѣства прѣдишната черковно-религиозна литература, недостжпна за простата маса и чужда за практическитѣ задачи на живота. Новогръцката литература съ множество свои произведения е служила за образецъ на нашитѣ писатели, които — повлияни отъ гръцкитѣ просвѣтители — се опитватъ да пишатъ на общедостжпенъ езикъ и да задоволяватъ съ произведенията си духовнитѣ потрѣбности на народа. Подъ влияние на гръцкия книжовникъ Дамаскинъ Студитъ, авторъ на проповѣди, изложени на популяренъ езикъ, нашитѣ книжовници започватъ да пишатъ на простонароденъ български езикъ — съставятъ сборници съ смѣсено съдържание, познати подъ името *дамаскини*.

До извѣстна степень сжщиятъ характеръ носи и *сръбското влияние,* което се долавя еднакво и въ училищното дѣло, въ литературното развитие и изобщо въ нашия духовенъ животъ, особено въ западнитѣ краища. Въ началото на нашето възраждане Сърбия е била за насъ единъ отъ важнитѣ проводници на западни идеи. Фактътъ, че българското възраждане започва най напрѣдъ въ западнитѣ краища, що сж били въ непосрѣдно досѣгане съ сръбската просвѣта, ясно показва отъ какво значение е въ дадения случай сръбското културно и политическо влияние.

Сърбитѣ се пробуждатъ по-рано отъ насъ, защото условията сж благоприятствували за това. Прѣди всичко, тѣ не сж били до такава степень угнетени, както е билъ угнетенъ българския народъ отъ страна на турци и гърци. При това сърбитѣ сж били въ непосрѣдно съсѣдство съ западната образованость — особено сръбскитѣ емигранти въ Австрия, — могли сж отрано още да усвоятъ европейскитѣ просвѣтителни идеи, да прѣобразуватъ училищата си и да създадатъ национална литература. Не трѣба да се забравя и това обстоятелство, че прѣзъ първитѣ вѣкове на турското владичество ние срѣщаме потурчени сърби, които заематъ високи длъжности въ Цариградъ и не прѣставатъ да се грижатъ за своя народъ. Такъвъ е билъ на-

примѣръ Мехмедъ Соколовичъ, който прѣзъ XVI вѣкъ достига до везирски чинъ и се оженва за дъщерята на султанъ Селима II. Соколовичъ подновява независимостьта на ипекската патриаршия, благодарение на което сърбитѣ сж могли да поставятъ дѣлото на своята образованость при по-добри условия. Покъсно за разширението на сръбската просвѣта е съдѣйствувало твърдѣ много и руското влияние.

Прѣзъ робството културнитѣ сношения между българи и сърби се засилватъ все повече. Новоуреденитѣ сръбски училища сж били посѣщавани както отъ сръбски, тъй и отъ български дѣца отъ западнитѣ краища, понеже три отъ нашитѣ епархии — скопска, кюстендилска и самоковска — сж били подчинени на сръбската патриаршия въ Ипекъ. Между сръбскитѣ емигранти, които къмъ края на XVII вѣкъ се прѣселватъ въ Австрия, е имало и мнозина българи, които сж напуснали роднитѣ си огнища, за да избѣгнатъ турскитѣ и гръцки произволи. По-буднитѣ отъ тѣхъ сж работили за сръбското възраждане, безъ да сж забравяли българския си произходъ и патриотическитѣ си задължения. Единъ отъ тѣхъ бѣлѣжи въ 1704: „Сия книга избрана различними слови, чъртахъ я у Будимской вароши, дякъ Велко Поповичъ, отечествомъ же отъ българские земли, отъ мѣ-

ста Кратова..." Въ началото на XVIII вѣкъ, когато се засилва руското влияние — слѣдъ като идватъ въ Сърбия руски учители — като сръбски учитель е работилъ българинътъ Петъръ Райковъ.

Къмъ края на XVIII вѣкъ прѣселенитѣ сърби въ австрийскитѣ земи придобиватъ извѣстни права отъ правителството, устройватъ свои училища, откриватъ въ Карловци гимназия и богословско училище, което е подготвяло народни свещеници и учители. Австрийска Сърбия постепенно става центъръ на сръбската образованость; тамъ се събиратъ най просвѣтенитѣ сърби, които списватъ книги за своя народъ и работятъ усърдно за неговото пробуждане. Сръбскитѣ книги, издадени въ Австрия, сѫ намирали читатели и между българитѣ. Освѣнъ това, видни български дѣйци сѫ посѣщавали прѣзъ XVIII вѣкъ Карловци, дѣто сѫ се запознавали отблизо съ новата сръбска просвѣта и литература и сѫ обогатявали познанията си.

Между условията, които сѫ благоприятствували за засилването на сръбското и изобщо западното влияние, трѣба да отбѣлѣжимъ и живитѣ, постоянни търговски сношения на западнитѣ българи съ Сърбия и Австрия. Къмъ края на XVIII и началото на XIX вѣкъ въ Банско намираме твърдѣ заможни български търговци, които сѫ имали връзки

съ Виена, Буда-Пеща и Бѣлградъ; търговията е заставяла нѣкои отъ тѣхъ да прѣкарватъ по-дълго врѣме въ тия градове. Въ ржцѣтѣ на нашитѣ търговци отъ Разлога се е намиралъ износа на памука, който се е обработвалъ въ Сѣрско и Драмско. Банскитѣ търговци сж закупували тоя памукъ и сами сж го изнасяли въ Австрия и Сърбия. Въ Виена се намирало главното стоварище на българския памукъ: прѣзъ втората половина на XVIII вѣкъ тукъ търгуватъ богати българи, които кореспондиратъ съ своитѣ еднородци, грижатъ се за своята и тѣхната просвѣта. Тѣ купуватъ славянски книги въ австрийската столица и ги занасятъ въ роднитѣ си мѣста. Въ онѣзи врѣмена на трудни съобщения тѣ сж разпространявали славянската книга отъ австрийскитѣ и сръбски прѣдѣли въ нашитѣ краища и сж държали съотечественицитѣ си въ общение съ просвѣтителното и литературно движение въ Сърбия Нѣкои отъ тѣхъ сж давали парични срѣдства за отпечатване на учебници за българскитѣ и сръбски дѣца. Изобщо, тия българи отрано още проявяватъ национално чувство, благодарение на тѣхнитѣ грижи и материялни пожертвувания, благодарение на тѣхното родолюбие започватъ да се основаватъ и уреждатъ български училища и да се разпространяватъ славянски книги.

Като отбѣлѣзваме тукъ разнообразнитѣ сношения между българи и сърби, не можемъ да не споменемъ за връзкитѣ между нашитѣ и сръбски мънастири, между българскитѣ и сръбски монаси и духовни лица. Тия връзки сѫ били поддържани не само на Атонъ, но и въ нашитѣ и сръбскитѣ земи. Често български монаси посѣщаватъ сръбски мънастири и градове; а сѫщо и сърбитѣ отъ своя страна навѣстяватъ българскитѣ краища и влизатъ въ общение съ българска срѣда. Както е извѣстно, къмъ срѣдата на 1758 бѣлѣжитиятъ сръбски историкъ Иванъ Раичъ, чийто баща е българинъ отъ Видинъ, посѣщава Хилендаръ, за да дири тамъ материяли за своя исторически трудъ; тукъ той е общувалъ съ български монаси. Сѫщо и Доситей Обрадовичъ, най-видниятъ сръбски просвѣтитель и реформаторъ, се е срѣщалъ нѣколко пѫти съ българи и е ималъ случай да имъ въздѣйствува. Есеньта и зимата прѣзъ 1765 той прѣкаралъ въ Хилендаръ и, безъ да ще, билъ е свидѣтель на постояннитѣ стълкновения между българскитѣ и сръбски калугери. Въ Виена Обрадовичъ е ималъ ученици и между българитѣ. Въ 1784 въ Атонъ се вѣстява и сръбския архимандритъ Герасимъ Зеличъ, който, както споменахме, е разпитвалъ българскитѣ гости въ мънастиря за произволитѣ и грабежитѣ на гръцкото духовенство въ България. За посѣщенията на

български монаси въ Сърбия и за значението на тия посѣщения красноречиво говори единъ установенъ фактъ въ историята на нашето възраждане — прѣди да завърши своята *Славянобългарска история*, Паиси Хилендарски отива въ Карловци. Прѣзъ него врѣме тоя градъ е билъ седалище на митрополитъ, ималъ е добрѣ уредена и богата библиотека, отъ която сѫ се ползували както сръбски, тъй и български книжовници. Въ Карловци, както е извѣстно, Паиси намира историята на Мавра Орбини, отъ която се е ползувалъ твърдѣ много при съставянето на своята патриотическа книга.

Отъ една страна непрѣкѫснатитѣ литературнн и търговски сношения между българи и сърби, отъ друга — общитѣ условия на робството, сѫ създавали по-дълбоки връзки между двата народа. Ние срѣщаме български и сръбски дѣйци, които съ еднаква ревность и прѣданость сѫ служили на единия и другия народъ, имали сѫ прѣдвидъ както нашата, тъй и сръбската просвѣта. И днесъ за нѣкои отъ тѣхъ, при липса на биографически данни, като сѫдимъ само по тѣхнитѣ произведения и по тѣхната дѣйность, мѫчно можемъ рѣши, дали сѫ били сърби или българи. Въ своята дѣйность тѣ обединяватъ двата славянски народа и заличаватъ всѣка граница помежду имъ. Това се

дължи прѣди всичко на близко съсѣдство, на племенно родство и на общи духовни потрѣбности. Между нашето и сръбското възраждане могатъ се посочи множество допирни точки, що показватъ, че условията, при които се е извършвало едното и другото, сѫ били общи въ нѣкои отношения. Нашитѣ и сръбски възродители сѫ имали да постигатъ общи цѣли и да се борятъ съ еднакви трудности и прѣчки. Сетнѣ — сръбскиятъ и българскиятъ литературенъ езикъ отъ XVIII и началото на XIX вѣкъ е съдѣйствувалъ още повече за това сближаване и е улеснявалъ взаимнитѣ литературни сношения и влияния. Двата езика, на които се е списвала нашата и сръбската литература — славянобългарскиятъ и славяносръбскиятъ — не сѫ се различавали много и сѫ били еднакво достѫпни за нашитѣ и сръбскитѣ писатели и читателски срѣди отъ онова врѣме.

Още въ края на XVI вѣкъ ние срѣщаме книжари и издатели, които разпространяватъ славянски книги изъ Сърбия и западнитѣ български земи. Сърбинътъ Божидаръ Вуковичъ отъ Подгорица († 1540) е печаталъ въ Венеция богослужебни книги за южнитѣ славяни. Въ една венециянска печатница, която е принадлежала на Йеронима Загуровичъ — благородникъ отъ Катаро — въ 1569 единъ софиянецъ, на име Яковъ Крайковъ или (по-

вѣроятно) Трайковъ, напечатва псалтиръ. Тая книга на софийския българинъ е придружена отъ прѣдисловие, въ което се отбѣлѣзва, че Загуровичъ отворилъ печатница, защото видѣлъ, че напечатанитѣ по-рано богослужебни книги сѫ недостатъчни за нуждитѣ на църквата. Както прѣдполага Дриновъ, Яковъ Трайковъ ще да е билъ главенъ управитель на печатницата на Загуровича — избиралъ е и е приготвялъ книги за печатане, грижилъ се е за отпечатването и за продажбата имъ. За насъ е особено важна една бѣлѣжка на Трайкова въ псалтира: той ни казва, че отпечатанитѣ въ Венеция славянски книги се продаватъ „въ мѣсто Скопие, у Кара Трифуна." Около 1561 скопскиятъ гражданинъ Кара Трифунъ, който навѣрно е билъ съдружникъ съ Трайкова, е разпространявалъ славянски книги изъ българскитѣ и сръбски земи — главно по българскитѣ епархии — скопската, кюстендилската и самоковската. Книгитѣ сѫ се разпространявали и въ софийско. — Съ книгопечатане се е занимавалъ въ Венеция и другъ единъ Яковъ, сѫщо отъ български произходъ, отъ Каменна рѣка при Кюстендилъ. Тия двама Яковци сѫ единственитѣ досега извѣстни българи, които сѫ се занимавали съ печатарско изкуство, прѣзъ XVI вѣкъ още, въ Венеция. Може би, това сѫ първитѣ български печатари.

Като свидѣтелство за общитѣ условия, при които се е извършвало нашето и сръбското възраждане, може да послужи и извѣстната *Стематография* на Христофора Жефаровичъ, издадена въ Виена въ 1741.

Въпросътъ за произхода на Жефаровича и до днесъ не е окончателно рѣшенъ. По-вѣроятно е, че е билъ българинъ: въ единъ документъ отъ 1764, намѣренъ въ архивата на руския Синодъ, той е нареченъ „священникъ булгаръ Зефаровичъ".

За насъ е важно, че тоя книжовникъ работи едноврѣменно за пробуждането на двата славянски народа. Той е нераздѣлно свързанъ съ историята на българската и сърбска литература и изразява тѣхната общность. Отъ произведенията му се вижда, че се е чувствувалъ еднакво сроденъ и съ двѣтѣ народности и ги е считалъ свои. Въ Стематографията отечеството му се отбѣлѣзва ту като българско, ту като сръбско: въ едно стихотворение той нарича Сърбия „отечество сербско наше"; а въ друго едно стихотворение, помѣстено пакъ въ сжщата книга, написано отъ Павла Ненадовичъ, Жефаровичъ е нареченъ „ревнитель отечества болгарскаго". И друго едно съображение ни заставя да разглеждаме тая книга като свидѣтелство за духовнитѣ връзки и литературни сношения между българи и сърби прѣзъ XVIII вѣкъ и

да считаме нейния авторъ за възродитель изобщо на южното славянство: Стематографията е написана на черковнославянски езикъ, руска редакция, — на какъвто езикъ сѫ писали тогава повечето наши и сръбски книжовници.

Тая цѣнна книга съдържа изображения на български и сръбски царе и светци, а сѫщо и гербоветѣ на всички славянски земи. Подъ всѣки гербъ Жефаровичъ помѣства съответно стихотворение, въ което характеризира отдѣлно всѣки славянски народъ и загатва за неговата историческа сѫдба. Съ съчинението си той е прѣслѣдвалъ несъмнѣно извѣстна патриотическа цѣль — съ изображенията на сръбскитѣ и български царе и гербове, съ свѣденията за сръбската и българска история той е искалъ да възвеличи тия два поробени народа, да изтъкне тѣхното славно минало като залогъ за самостоенъ животъ. Самъ той ни казва, че желанието му е било да възкреси славата на славянското орѫжие, на южнославянскитѣ царства, да посочи какви сѫ били нѣкога тия царства, — „да би память та между человѣки не угасла, но била во вѣчния вѣки: дерзнухъ сию книжицу типомъ написати."

Съ своето съдържание, а особено съ патриотическитѣ си изображения, Стематографията е оставила трайна слѣда въ наше-

то и сръбското възраждане. Отъ нея е взетъ днешниятъ сръбски гербъ. Въ нѣкои прѣписи и прѣработки на Паисиевата история срѣщаме гербове, копирани отъ Стематографията, която е била позната на нашитѣ читатели. Въ 1841 Иванъ Богоровъ е отпечаталъ въ Одеса ликоветѣ на „българскитѣ царе Йоанна Асѣна и Йоанна Шишмана и българския левъ“ съ бѣлѣжка: „взето изъ Стематографии Х. Жефаровича.“ Тая книга Богоровъ пазѣлъ като светиня и я носѣлъ навредъ съ себе си.

Извѣстенъ интересъ къмъ България и българитѣ е проявилъ и споменатия сръбски реформаторъ Доситей Обрадовичъ, чиито съчинения сѫ били разпространени и у насъ. Като говори за робството на Сърбия, Босна и Херцеговина, той не забравя да спомене и „бѣдна България“, която е подпаднала „подъ тежъкъ турски яремъ“. Въ едно стихотворение той призовава Йосифа II да освободи и българитѣ. За България казва, че е подобна на рай божи.

Прѣзъ 1792 въ Виена излиза единъ славянски букваръ, прѣдназначенъ за сръбскитѣ дѣца. Издаденъ е билъ отъ българина Марко Теодоровичъ, родомъ отъ Разлога; въ заглавието четемъ: „Иждивениемъ г. Марка Теодоровича, булгара, родомъ изъ Разлога“. Навѣрно Марко Теодоровичъ е билъ търго-

вецъ — единъ отъ онѣзи родолюбиви българи. които сѫ търгували съ Австрия и сѫ отдѣляли часть отъ богатствота си за просвѣтата на българския и сръбски народъ. По тоя букваръ сѫ се учили еднакво и сърби и българи.

Въ историята на южнославянското възраждане ние срѣщаме и други българи отъ XVIII вѣкъ, които се грижатъ за сръбската просвѣта. Панкрацкиятъ епископъ Кирилъ Живковичъ, „рожденъ въ Пиротѣ, въ прѣдѣлѣ Болгарии 1730 лѣта“, издава въ Виена въ 1794 *Житие святихъ сербскихъ просвѣтителей Симеона и Сави*.

За интереса на сръбскитѣ писатели къмъ българската народность свидѣтелствува и книгата на Ивана Раичъ *История разнихъ славянскихъ народовъ, найпаче болгаръ, хорватовъ и сербовъ* (1794—1795). Въ заглавието българитѣ сѫ поставени на първо мѣсто. Интересътъ на Раича къмъ сѫдбата на българитѣ се дължи, може би, и на обстоятелството, че той се е чувствувалъ до извѣстна степень българинъ: както споменахме, неговиятъ баща е билъ родомъ отъ Видинъ,-„Отацъ мой Рая, пише Раичъ, родися въ Видинъ 1669.“ Въ *Прѣдисловае къ любителю истории* Раичъ обяснява, какво го е накарало покрай сръбската история да разгледа българската и хърватската. И тия народи, казва той, не сѫ по-малко славни въ

миналото си. Както сърбитѣ, тъй и българитѣ, пише Раичъ по-нататъкъ, сѫ били оскѫдни откъмъ писатели, които да напомнятъ на еднородцитѣ си забравеното историческо минало. Отъ друга страна Раичъ е съзнавалъ, че сръбската история не може да се изложи и обясни независимо отъ историята на съсѣднитѣ славяни. Той правилно е схващалъ, че сръбската история безъ друго трѣба да се разглежда въ връзка съ българската, понеже тия два народа — както се изразява той — често сѫ воювали помежду си, сключвали сѫ договори, били сѫ въ постоянни политически и културни сношения и сѫ си влияли взаимно.

Въ осемъ глави Раичъ излага нашата история отъ начало до падането на българското царство подъ турцитѣ. Цѣлото негово съчинение е раздѣлено на четире части и цѣлата втора глава на първата часть е посветена на българитѣ. Раичъ разглежда доста подробно нашето минало и на много мѣста възвеличава българския народъ и неговитѣ царе. Въ послѣднитѣ страници на българската история той се спира върху съврѣменната дѣйствителность и съ скръбь говори за робството на българитѣ. Скърби, че тѣ тънатъ въ невѣжество, че учението и изкуствата не процъвтяватъ въ България; поради това именно, продължава Раичъ, българската история е забравена; и ако не сѫ били гръцкитѣ исто-

рици да споменатъ за българитѣ, като говорятъ за грѫцката история, миналото на българския народъ и имената на тѣхнитѣ царе завинаги щѣха да бѫдатъ забравени. Нещастията си българитѣ дължатъ, споредъ Раича, главно на невѣжество, поради което нѣкогашнитѣ български владѣтели сѫ враждували постоянно помежду си, прѣзирали сѫ общата полза, проявявали сѫ самолюбие, искали сѫ всичко да владѣятъ сами и да началствуватъ: невѣжеството на народа, несъгласията и постояннитѣ вражди на владѣтелитѣ сѫ докарали разгрома на България Ето какъ характеризира тоя историкъ нашия народъ: „Родъ сей болгарский по природѣ возрастомъ срѣдственъ, тѣломъ крѣпокъ, уми неизученъ, нрави простъ, въ вѣрѣ постояненъ, въ богатствѣ скуденъ“. Българската история завършва съ нѣколко патриотически думи за нашия гербъ. На тоя гербъ е изобразенъ, казва Раичъ, яростенъ лъвъ, увѣнчанъ съ златния вѣнецъ на славата; но сега той лежи бездушенъ — уязвенъ и умъртвенъ отъ потомцитѣ на Мохамеда... За тѣхъ историкътъ се изразява най-прѣзрително.

Историята на Раича е будила национално съзнание у българи и сърби въ края на XVIII и началото на XIX вѣкъ. Наскоро слѣдъ нейното излизане българскитѣ търговци се погрижватъ да я разпространятъ срѣдъ нашитѣ

читатели. Тѣ поржчватъ да се извлѣче отдѣлно и да се прѣработи само българската часть — да се изложи въ форма по-достжпна за тогавашнитѣ читатели или, както е казано въ заглавието, „за синове отечества". Тѣ добрѣ сж разбирали, че Раичевото съчинение, написано на книженъ езикъ и стилъ, не може да бжде понятно за по-широката читателска срѣда; при това то е било твърдѣ обширно, разглеждало е изобщо южнославянското минало, прѣтрупано е било съ бѣлѣжки, цитати и библиографични данни, които сж могли още повече да затруднятъ необразования читатель. Прѣработката на българския отдѣлъ извършва Атанасъ Несковичъ (или Нешковичъ) и я издава въ Буда-Пеща, въ 1801. Неговата цѣль е да разкрие нѣкошната слава на българитѣ, да покаже, „какова су ниова дѣла славна била, и какове крале". Издадената отъ Нешковича история се е разпространявала еднакво въ български и сръбски прѣдѣли и въ продължение на десеть години е прѣтърпяла три издания.

Ето, това сж по-крупнитѣ факти, що разкриватъ духовнитѣ и литературни връзки между българския и сръбски народъ до XIX вѣкъ и уясняватъ условията на сръбското влияние, което е сближавало до извѣстна степень България съ западната образованость и е съдѣйствувало за нейното пробуждане,

IV

Ще трѣба да отбѣлѣжимъ по-нататъкъ *политическитѣ събития* до края на XVIII вѣкъ, които засѣгатъ турската и нашата история и сѫ отъ особено значение за възраждането на българския народъ.

Казахме, че отначало владчеството на турцитѣ не е било тъй тежко. До втората половина на XVI вѣкъ тѣ сѫ се славили съ своето правосѫдие, вѣсти за което сѫ стигали до стара Русия дори. Ала по късно започва да настѫпва промѣна въ тѣхното отношение къмъ християнитѣ и отъ XVII вѣкъ положението на подчиненитѣ почва бързо да се влошава. Причинитѣ на това влошаване се опрѣдѣлятъ отъ материялния и нравственъ упадъкъ на турската държава, а сѫщо така и отъ враждебното отношение на европейскитѣ християнски държави къмъ Турция. Слѣдъ войнитѣ съ Австрия и Русия, въ поробенитѣ християни Турция започва да вижда врагове, които чакатъ нетърпеливо своето освобождение и се радватъ на всѣка турска несполука.

Турската империя упада главно поради вѫтрѣшни неуредици. Отъ какъвъ характеръ сѫ тия неуредици?

Както е извѣстно, въ първитѣ вѣкове на робството турцитѣ сѫ събирали по-здравитѣ

и по-способни християнски дѣца и сѫ образували отъ тѣхъ, слѣдъ като сѫ ги възпитавали нѣколко години въ мохамедански духъ, тъй наречения енически корпусъ, който е билъ дълго врѣме най-яка опора на султанитѣ. Но постепенно еничеритѣ, понеже сѫ били една значителна сила, започватъ да се противопоставятъ на централната власть и дори да ѝ диктуватъ. Тѣ сѫ заемали важни мѣста въ управлението, ала вмѣсто да сѫдѣйствуватъ за съвземането на турската държава, ограбвали сѫ християнското и мохамеданско население и сѫ разорявали страната. Войската е била поддържана съ твърдѣ оскѫдни срѣдства, а това е давало поводъ за чести бунтове, водители на които сѫ били обикновено еничеритѣ. Тѣ успѣватъ да разстроятъ войската, да я привлѣкатъ на своя страна — и съ това да станатъ важенъ факторъ въ държавния и политически животъ на Турция: понѣкога по своя воля тѣ сѫ сваляли султани, които сѫ били противъ тѣхъ, и на тѣхно мѣсто сѫ поставяли свои любимци. Вмѣсто прѣдишнитѣ мѫдри, храбри и мощни султани, отсетнѣ се явяватъ слаби и покварени владѣтели, които ставатъ орѫдие въ рѫцѣтѣ на еничеритѣ и се поддаватъ на подкупи. Едва къмъ срѣдата на XVII вѣкъ правителството успѣва да сломи силата на еничерския корпусъ и да го унищожи.

Понеже въ финансово отношение турската държава е била съвсѣмъ изтощена, облагала е съ все по-голѣми данъци своитѣ поданици. При това централната власть не е имала възможность да контролира дѣлата на своитѣ органи и прѣдставители въ вжтрѣшностьта на държавата, слѣдствие на което различнитѣ мѣстни управители сж вършили голѣми беззакония и произволи. Най-лошо е било положението въ България, понеже българскитѣ области сж били по-близо до Цариградъ. Намѣста турцитѣ започватъ да вършатъ насилия надъ християнското население, особено надъ българското, и да отнематъ прѣдишнитѣ му права. Макаръ коранътъ да е проповѣдвалъ вѣротърпимость, тѣ сж се подигравали понѣкога съ религията на подчиненитѣ и съ тѣхнитѣ храмове. Дубровничанинътъ Павелъ Джорджичъ споменува въ края на XVI вѣкъ, че християнитѣ не сж имали право да подновяватъ или пъкъ да строятъ отново църкви; само съ помощьта на много пари сж могли да получатъ право за постройка на новъ храмъ. При това турцитѣ сж запрѣщавали на българитѣ да издигатъ високи храмове и да биятъ камбани; позволено имъ е било да си служатъ съ клепала. Тукъ-тамъ турцитѣ се опитватъ дори да потурчватъ насила българи. Въ житието на св. Николая нови софийски (1555) сж описа-

ни жестокоститѣ на турцитѣ, които сѫ искали да промѣнятъ вѣрата на софиянеца Николай; тоя безстрашенъ българинъ отказва да се потурчи, поради което е билъ убитъ съ камъни. Сѫщитѣ насилия се описватъ и въ житието на св. Георгия нови софийски; той пъкъ е билъ обѣсенъ, задѣто е отказалъ да приеме исляма.

Поради притѣсненията и турскитѣ произволи българитѣ отъ нѣкои области почватъ да се изселватъ въ южна Русия, Унгария, Банатъ, Мала Азия и Влашко. Политическиятъ гнетъ е принудилъ една часть отъ българското население да приеме католичеството, та по тоя начинъ да се запази отъ прѣслѣдвания. Изселванията най-често сѫ се извършвали слѣдъ войнитѣ на Австрия и Русия съ Турция, понеже, слѣдъ всѣка война положението на подвластнитѣ християни се е влошавало все повече. Друго едно обстоятелство, което е карало българитѣ да напущатъ отечеството си и съ готовность да забѣгватъ въ Австрия и Русия, е, че имъ сѫ били обѣщавани голѣми права, давали имъ сѫ тамъ даромъ земя и изобщо недвижимъ имотъ, освобождавали сѫ ги извѣстно врѣме отъ данъци и пр. Въ това отношение особено Австрия, която е имала нужда отъ работни рѫцѣ, е обѣщавала най-голѣми права на прѣселницитѣ и между тѣхъ е прѣдпочи-

тала винаги българитѣ, като земедѣлчески и трудолюбивъ народъ. Тия подарени права, разбира се, по късно, когато австрийската политика е сполучила да обезнароди прѣселницитѣ, сж били отнети.

На турскитѣ произволи, а сжщо и на австротурскитѣ войни се дължатъ не само изселванията, но и народнитѣ възстания. Отъ края на XVI вѣкъ започватъ по-голѣми и поорганизирани възстания, подклаждани въ нѣкои случаи отъ външни врагове на турската империя. Главатаръ на едно народно възстание въ края на XVI вѣкъ е билъ споменатия Павелъ Джорджичъ. На 10 януари 1595 Джорджичъ, който ималъ търговска кжща въ Прадия, прочита на седмиградския князъ Сигизмундъ Батори една записка, въ която, като излага положението на България, дѣто е живѣлъ 15 години, увѣрява Батория, че ако мине Дунава, българитѣ ще му помогнатъ да унищожи турското владичество. По него врѣме Батори, съ съдѣйствието на влашки и молдавски господари, е воювалъ съ турцитѣ покрай долни Дунавъ и се готвѣлъ да навлѣзе въ Турция. Джорджичъ е убѣждавалъ Батория, че моментътъ е твърдѣ сгоденъ да се унищожи турското царство и да се освободятъ поробенитѣ християни, като се използува тѣхното недоволство. Той е обѣщавалъ и своето съдѣйствие като добъръ познавачъ на бъл-

гарския народъ и на българската земя. Между другото Джорджичъ съобщава, че българитѣ сѫ твърдѣ много притѣснени отъ еничери и турци, обложени сѫ съ непоносими данъци и слѣдствие на това сѫ готови да възстанатъ и да помогнатъ на трансилванския князъ. Освѣнъ това Джорджичъ съвѣтва Батория да заповѣда на войскитѣ си, когато навлѣзатъ въ България, да се отнасятъ внимателно къмъ българското население, защото, въ противенъ случай, то, макаръ и да е очаквало съ нетърпение християнски войски, ще имъ се противопостави и ще помогне на турцитѣ. „Българитѣ сѫ народъ съ достоинство, пише Джорджичъ, и иматъ благородна душа. Не търпятъ никакви оскърбления на честьта си и отмъщаватъ за такива оскърбления съ смърть.“ По-нататъкъ авторътъ на тая знаменита записка отбѣлѣзва, че българитѣ не сѫ приятели съ гърцитѣ, но съ другитѣ християнски народи на Полуострова сѫ въ много добри отношения. Батори приема прѣдложението на Джорджича, който ревностно се залавя да подготви възстанието, като подбужда населението въ сѣвероизточнитѣ български краища — въ Варна, Шуменъ и Провадия. А другъ единъ дуоровнишки родъ, Соркочевичовци, е вършилъ сѫщото въ Търново и Русе. Влашкиятъ господарь Михаилъ Витязъ, който е помагалъ на Батория и въ чиято войска е

имало единъ български отредъ, миналъ Дунава, разбилъ турцитѣ, изгорилъ нѣколко крайдунавски градове, стигналъ до Разградъ и се върналъ съ голѣма плячка. Батори не можалъ да дойде, поради прѣчки отъ страна на поляцитѣ. Българитѣ останали сами, и на своя глава, безъ чужда помощь, вдигнали възстание въ Търново, въ 1595, и провъзгласили за царь единъ мнимъ потомъкъ на Шишмана III. Най-живо участие въ това възстание взели хайдутитѣ. Ала то не сполучило: турцитѣ съ бързи и рѣшителни мѣрки успѣли да го потъпчатъ. Множество българи, около 60,000 души, се изселили слѣдъ това въ Влашко. Самото възстание, макаръ и да е свършило злополучно — поради лоша организация, лични недоразумѣния и силата на турската отбрана — все пакъ е било отъ голѣмо значение: то раздвижва българитѣ, събужда у тѣхъ нови надежди и стремежи. Писаната рѣчь на Джорджича, запазена въ Амврозиянската библиотека въ Милано, е цѣнно доказателство, че прѣзъ XVI вѣкъ българския народенъ духъ не е билъ мъртавъ, както се мислѣше по-рано.

Опититѣ на българитѣ да подобрятъ положението си продължаватъ и прѣзъ XVII вѣкъ, когато турскитѣ произволи взематъ още по-широки размѣри. За българскитѣ страдания по чего врѣме свидѣтелствуватъ нѣкои съврѣменници българи, а сѫщо и нѣкои чуж-

денци, които сж пжтували прѣзъ България. Католишкиятъ епископъ Илия Мариновъ, българинъ, пише въ 1635: „Турцитѣ сж станали нетърпими; ако имъ се не дадатъ пари и подаръци, разбиватъ вратитѣ на църквитѣ.... Такова нѣщо не е ставало откакто турчинътъ е завзелъ тия страни". Другъ единъ католишки епископъ, сжщо българинъ, пише въ 1639, че християнитѣ никога не сж били прѣслѣдвани така, както прѣзъ него врѣме. „Откато съмъ се родилъ, казва той, не съмъ видѣлъ, нито пъкъ съмъ чулъ отъ други такива тежки врѣмена, каквито сж настанали сега въ тия страни, които всѣки день вървятъ отъ разрушение къмъ разрушение, отъ нещастие къмъ нещастие дотолкова, щото не може вече да се понася". Кочубей, като описва тежкото положение на турскитѣ роби, се пита: „Какъ да търпи раята такова притѣснение, какъ да понася народътъ такива неправди?"

Слѣдъ турсковенециянската война (1645) българитѣ отново се опитватъ да се освободятъ. Начело на едно възстание се е поставилъ Петъръ Парчевъ, или Парчевичъ, родомъ отъ войнишкото село Чипровци — единъ смѣлъ и просвѣтенъ българинъ. Единадесетгодишенъ още, той е билъ изпратенъ на учение въ Лорето (Италия), дѣто слѣдвалъ седемь години въ Славянската колегия.

Получилъ слѣдъ това висше образование въ Римъ съ титла „докторъ по теология и каноническо право“. Като папски мисионеръ въ Молдавия, Парчевичъ е прибѣгналъ до помощьта на молдавския господаръ Матей Басарабъ. Водителитѣ на възстанието, събрани въ Търговище (Влашко), пратили Парчевича въ Полша, Австрия и Венеция да моли за съдѣйствие. Обаче тия държави, разсипани слѣдъ тридесетгодишната война, не сѫ били въ състояние да сключатъ съюзъ противъ Турция. Къмъ 1655 Парчевичъ, по настояване на католицитѣ въ България, е билъ назначенъ Марцианополски архиепископъ. Сѫщата година български, сръбски, гръцки и албански първенци се споразумяватъ и го пращатъ при австрийския императоръ Фердинандъ III, а сръбскиятъ патриархъ Гавриилъ отива въ Москва за съдѣйствие. Но и този опитъ не сполучилъ. — Прѣзъ това врѣме Мехмедъ IV потеглилъ срѣщу венецияницитѣ въ Кандия. Шестима паши минали съ войскитѣ си прѣзъ Родопитѣ и потурчили една часть отъ родопското население; слѣдъ войната съ Венеция, която е продължила до 1661, Мехмедъ IV воювалъ съ Австрия и билъ побѣденъ. Въ 1673 Парчевичъ, възползуванъ отъ поражението на турцитѣ, отъ името на българския и сръбски народъ, съ писмо отъ молдавския господарь и софийския архиепископъ,

отново отива въ Полша, Венеция и Римъ за подкрѣпа. Единъ неговъ биографъ отбѣлѣзва, че навредъ, дѣто миналъ, той говорилъ съ възторгъ и доказвалъ, колко е лесно да се сломи турската сила. Но и тази негова мисия не сполучила: интереситѣ на европейскитѣ държави, които е посѣтиль Парчевичъ, сѫ били по силни отъ неговото краснорѣчие. Тоя виденъ българинъ умрѣлъ на 26 юни 1674, тъкмо когато полскиятъ посланикъ въ Римъ се заловилъ да дѣйствува съ Парчевича заедно прѣдъ папата. Съ неговата смърть се туря край на тоя опитъ за възстание и освобождение.

До края на XVII вѣкъ върху политическия животъ на българитѣ голѣмо влияние оказва католишката пропаганда. Опититѣ на Джорджича и Парчевича сѫ станали, въ сѫщность, съ съдѣйствието на католишката църква и католишкитѣ държави. Отъ края на XVII вѣкъ върху нашитѣ политически отношения почватъ да влияятъ други външни фактори, които се опрѣдѣлятъ отъ руската политика на Изтокъ.

Може да се каже, че до срѣдата на XVII вѣкъ Русия не е имала сериозни сблъсквания съ Турция. Голѣмитѣ рускотурски войни започватъ слѣдъ това. Въ 1677 Алексей Михайловичъ е воювалъ съ Турция по поводъ на малоруския въпросъ и е сключилъ Бахчи-

сарайския договоръ, споредъ който е придобилъ Запороже и Украйна. Тази война е важна въ това отношение, че слѣдъ нея поробенитѣ славяни захващатъ да проявяватъ по-живи интереси къмъ Русия.

Прѣзъ 80-тѣ години на XVII столѣтие Турция е била крайно изтощена слѣдствие на несполучливи войни. Слѣдъ безуспѣшнитѣ войни съ Русия турцитѣ сѫ обсаждали Виена въ 1683, но били отблъснати и разбити отъ полския кралъ Янъ Собески. Турската сила е била сломена прѣдъ виенскитѣ стѣни и Австрия се е спасила отъ загиване благодарение на славянитѣ. Християнскитѣ съюзници сѫ прѣслѣдвали разбититѣ турски войски, минали Дунава, завзели Бѣлградъ заедно съ нѣкои сръбски области и стигнали дори до София. Турската държава е прѣкарвала тежки дни и сѫществуването ѝ е било сложено на карта. Поробенитѣ сѫ вѣрвали, че е ударилъ вече часътъ на тѣхното освобождение. Първи българитѣ отъ Чипровци, родното мѣсто на Парчевича, възстанали и прогонили турцитѣ отъ околнитѣ мѣста. Въ това възстание взели участие както православнитѣ, тъй и покатоличенитѣ българи. Но радостьта имъ била краткотрайна: възстаницитѣ били разбити отъ турскитѣ пълчища, които се връщали слѣдъ безуспѣшната обсада на турската столица. Непокорнитѣ бъл-

гари прѣтърпѣли жестоко наказание, а селото Чипровци, което се славило съ богатствата си и съ своята просвѣта, било разорено и разрушено до основа. Мнозина българи били избити, други плѣнени, а трети сварили да забѣгнатъ въ Влашко.

Съ разрастването и засилването на Русия при Петра Велики, източния въпросъ влиза въ нова фаза на развитие. Русия започва все повече да се интересува отъ сѫдбата на християнитѣ въ Турско, да мечтае за Цариградъ и да се стреми да обезсили и унищожи могѫщата нѣкога турска империя. Като цѣль на своитѣ наслѣдници Петъръ Велики завѣщава унищожаването на Турция. Прѣзъ послѣдното десетилѣтие на XVII вѣкъ той воюва съ турцитѣ, и слѣдъ Карловацкия миръ (1699) сполучва да отнеме важната черноморска крѣпость Азовъ. Множество българи прѣзъ негово врѣме сѫ се изселили въ Русия — едни влѣзли въ пограничнитѣ руски полкове, а други се заловили за земедѣлие.

Побѣдоноснитѣ австрийски войски въ края на XVII и началото на XVIII вѣкъ възбуждатъ твърдѣ голѣми надежди у южнитѣ славяни — особено слѣдъ побѣдитѣ на принцъ Евгени и слѣдъ Пожаревацкия миръ (1718); Австрия получава Мала Влахия и значителенъ дѣлъ отъ сръбскитѣ земи. Слѣдъ тази война, въ 1726, мнозина българи се

прѣселватъ въ австрийска Влахия—въ Крайово, Римникъ и Брадичени.

По-нататъкъ войнитѣ на Австрия съ Турция не сѫ били твърдѣ сполучливи. Слѣдъ Бѣлградския миръ (1739) австрийцитѣ сѫ били принудени да се откажатъ отъ всички печалби, които имъ е гарантиралъ Пожаревацкия миръ. Къмъ това врѣме множество покатоличени български сѣмейства се прѣселватъ въ Банатъ — най-много въ Бешеновъ и Винга. Мария Терезия имъ е дала особени привилегии, имали сѫ дори собственъ гербъ.

Отъ срѣдата на XVIII вѣкъ, слѣдъ несполукитѣ на Австрия, надеждитѣ на българитѣ сѫ отправени вече къмъ Русия, която съ влиянието си върху българи, сърби и гърци е възбуждала силни опасения у турцитѣ. Прѣзъ есеньта на 1769 Русия започва нова война съ турцитѣ, която свършва едва въ 1774, съ сключване на миръ въ Кючукъ-Кайнарджа — слѣдъ разбиването на турцитѣ при Добричъ и Шуменъ. Съ договора въ Кючукъ-Кайнарджа Русия е задължила турското правителство да уважава православната църква въ влашкитѣ и молдавски провинции. Тукъ наистина не се говори за българитѣ и сърбитѣ, но фактътъ, че Русия се застѫпва за православието, е билъ отъ голѣмо значение да се засилятъ симпатиитѣ на българитѣ къмъ Русия. Въ историята на нашето възраждане тая дата (1774)

е твърдѣ важна: тя има значение както за икономическото, тъй и за културното развитие на България. Слѣдъ мира въ Кючукъ-Кайнарджа българитѣ сж имали възможность да търгуватъ свободно съ Русия. Отъ една страна свободнитѣ търговски сношения, отъ друга — правото на Русия да се мѣси въ молдавскитѣ работи, способствуватъ за засилването на руското влияние и даватъ възможность на Русия за по-близко досѣгане съ поробенитѣ народи на Полуострова. Слѣдствие на свободната търговия съ Русия се подготвя почва за руското политическо и културно влияние въ България. Слѣдъ тоя миръ българитѣ не възлагатъ вече надежди на Австрия, както прѣди, а само на Русия; успѣхитѣ на руското оржжие закрѣпватъ още повече тия надежди.

Прѣзъ 1770—1772 Екатарена II прѣдлага на Австрия тъй наречения „гръцки проектъ“ — единъ планъ за унищожение и подѣлба на турската държава и за възкресяване на нѣкогашното византийско царство. Характерно е, че въ тоя проектъ българитѣ сж били изоставени на заденъ планъ: всички прѣдполагани облаги сж били запазени за гърцитѣ, понеже руската императрица е била увѣрена, че по-голѣмата часть отъ Полуострова е населена съ гърци. Отъ тоя проектъ се вижда какви смжтни понятия сж имали за насъ по

него врѣме руситѣ. Споредъ условието, което е сключила Екатарина съ Йосифа II за подѣлба на турскитѣ владѣния на Балканския полуостровъ, Австрия е щѣла да вземе Босна и Херцеговина, а Русия — Кримъ; тъкмѣло се е да се образува нова империя отъ Турция и Архипелага съ конституция по образеца на английската; за владѣтель на тая империя е щѣлъ да бъде избранъ великия князъ Константинъ. Ала прѣдложението на императрицата не било удобрено отъ великитѣ сили.

По-късно Австрия и Русия отново сѫ воювали съ Турция и сѫ я ослабили още повече. Турция е била заставена да сключи миръ съ Австрия въ Свищовъ (1791 г.) и съ Русия въ Яшъ (1792).

Къмъ края на XVIII вѣкъ турската империя почва стремително да упада не само поради честитѣ и несполучливи войни съ Австрия и Русия, но още и поради кърджалийскитѣ движения, които подкопаватъ авторитета на централната власть, разкриватъ нейното безсилие и разоряватъ цѣлата страна. Отъ постояннитѣ вѫтрѣшни неуредици сѫ се ползували властолюбивитѣ паши и аги — областни управители, които сѫ имали право да събиратъ данъци и да поддържатъ войска. Понеже властьта е била безсилна да ограничи тѣхнитѣ своеволия, мнозина отъ тѣхъ

се обявяватъ независими. Нѣкои отъ тѣхъ до толкова се засилватъ, че правителството се вижда принудено да имъ признае правото да владѣятъ обширни области и да управляватъ по своя воля — да образуватъ държава въ държавата. Най-бѣлѣжитъ отъ тия независими паши въ България е билъ водительтъ на кърджалиитѣ, Османъ Пазвантоглу, владѣтельтъ на видинската крѣпость. Пазвантоглу не се задоволявалъ само съ това: неговитѣ домогвания сж се простирали до султанския прѣстолъ. Турскитѣ войски нѣколко пжти обсаждали Видинъ, но не успѣли да сломятъ неговата сила и да го подчинятъ. Съ 12 000 души той сполучва да отблъсне стохилядна турска армия и да стане почти пълновластенъ господарь на една область отъ Оршова до Никополъ. Пазвантоглу е владѣелъ тъй-наречената Горня България; а въ Долня България, отъ долни Дунавъ и Никополъ до Браила, е върлувалъ другъ, сжщо тъй независимъ паша, Мустафа Трълстенекли.

Кърджалиитѣ отслабватъ и се разпадатъ главно поради несъгласия слѣдъ смъртьта на своитѣ водители, особено слѣдъ смъртьта на Пазвантоглу (1807).

Важното за насъ е, че кърджалийскитѣ движения сж съдѣйствували твърдѣ много, да се развиятъ бунтовнишки чувства у българитѣ. Обикновено разбититѣ турски войски, а сжщо

така и кърджалийскитѣ пълчища, сѫ се разпръсвали по българскитѣ краища, и българското население е трѣбало само да се брани. За това свидѣтелствуватъ прѣди всичко хайдушкитѣ пѣсни, въ които се възпѣватъ защитницитѣ на българската народность — нашитѣ юнаци. За тая самозащита говори и старият учитель Атанасъ Ивановъ: „Всѣка побѣда надъ неприятельтъ, всѣко отгонване на кърджалиитѣ бѣше работа повече на българитѣ, а не на турцитѣ. За нуждно считамъ да похваля на любезния си читатель съгласието и рѣшителностьта на тогавашнитѣ селачи българи. Всѣко село си имаше по една вѣрна неизмѣнчива дружина, която си отмъстяваше най повече за честьта на българина, за оскърбление на чистия му сѣмеенъ животъ". Изобщо, борбитѣ съ кърджалиитѣ закрѣпватъ воинствения духъ на българина. Нашиятъ народъ, както свидѣтелствува Ат. Ивановъ, е билъ заставенъ да взема участие въ стълкновенията между паши и аяни, да се бори — редомъ съ турската войска или пъкъ безъ нейна помощь — съ даалии и кърджалии, да защищава имота си и да пази народностьта си. Самата турска власть, съ своето безсилие, е насърчавала самозащитата, позволявала е при това на християнското население да носи орѫжие. Това право е било отнето едва прѣзъ врѣме на *завърата*, гръцкото възстание — прѣзъ 20 тѣ

години на миналия вѣкъ. Най-много сж се отличили въ кърджалийско врѣме съ храбростьта си българитѣ отъ балканскитѣ села: отъ тѣхната срѣда излизатъ най-смѣлитѣ хайдути възпѣти въ народнитѣ ни пѣсни. Въ своята недовършена автобиография Георги Раковски разказва за подвизитѣ на двамата си чичовци, Дачо и Минко, които разсипали всичкото си богатство за хубави коне и скжпоцѣнно оржжие, като сж издържали по нѣколко войника и слуги наоколо си; така тѣ сж се готвѣли за отбрана срѣщу кърджалиитѣ, които сж нападали Котелъ. „Стрикитѣ ми, пише Раковски, земали живо участие въ народното опълчение противъ кърджалиитѣ, а най-вече чичо ми Дачо, който е билъ единъ отъ главнитѣ прѣдводители войводи... Въ едно кърджалийско нападение, когато Кара Феизъ и Индже войвода сж допрѣли до Жеравна, единъ часъ разстояние отъ Котелъ, съ седемъ хиляди кърджалии, и сж разположили воинството си по ближнитѣ села Градецъ, Медвенъ и Ичера — и отъ тамо сж заплашвали, че щатъ нападна вече рѣшително да разоратъ и ограбятъ Котелъ — чичо ми Дачо избралъ триста рѣшителни юнака и, като се съдружилъ съ двама още храбри войводи, Аршинко и Макавей, нападнали нощемъ кърджалиитѣ въ Жеравна и избили множество отъ тия злодѣйци. Кара Феизъ и Индже вой-

вода, като видѣли такава неустрашима дързость отъ страна на котленцитѣ, оттеглили се посрамени. Върху това събитие се е съхранила и народна пѣсень, която започва тъй: Инджето Гочу думаше, Гочу ле жеравнянино..."

И тъй, вжтрѣшнитѣ неуредици и неуспѣхитѣ въ вънщната политика сж се отразили гибелно върху турската държава, създавали сж при това бунтовнишки, воленъ духъ между християнското население, като сж поддържали неговата надежда за освобождение.

Слѣдъ френската революция (1789), която раздвижва политическия и общественъ животъ на цѣла Европа, въ Турция започватъ да се правятъ опити за реформи въ управлението и войската, ала всички тия опити сж бивали несполучливи и сж пораждали само прѣврати и бунтове.

Прѣзъ врѣме на Наполеона Турция е била въвлѣчена въ общия водовъртежъ на политическитѣ събития, заставена е била да участвува въ борбитѣ срѣщу Франция, които сж я изтощили още повече. Къмъ края на XVIII и началото на XIX вѣкъ тя е упаднала до такава степень, че нѣкои отъ чуждитѣ посланици сж ѝ прѣдричали близъкъ край. Французинътъ Оливие, който е изучвалъ по него врѣме условията въ Турско, пише: „Мусулманинътъ, който едно врѣме билъ юначенъ, безстрашенъ, днесъ е просто доленъ

плячкаджия и свирѣпъ убиецъ, а турската войска, която е внушавала страхъ на враговетѣ си, е станала прѣдметъ на прѣзрѣние и съжаление; тая обширна империя не би сѫществувала вече, ако нѣкои европейски сили нѣмаха интересъ да я поддържатъ".

Заедно съ тоя упадъкъ, въ турската държава се извършва единъ двоенъ процесъ, който е отъ голѣмо значение за нашето възраждане. Отъ една страна ние виждаме да намалява турското население, а отъ друга — да нарастватъ да се увеличаватъ, относително, нетурскитѣ елементи Тоя процесъ може да се прослѣди въ продължение на цѣли три столѣтия — отъ XVII то дори до най ново врѣме. И трѣба да се признае, че упадъкътъ на турската мощь е тѣсно свързанъ съ численното намаляване на турското население.

Слѣдствие на безредицитѣ въ края на XVIII и началото на XIX вѣкъ, отъ които е страдало най много селското съсловие, виждаме да се извършва още едно явление, отъ особена важность за развитието на нашето градско съсловие и изобщо за засилването на българскитѣ градове. Една голѣма часть отъ селското население, главно отъ равнинитѣ, понеже е била несигурна за своя животъ и имотъ, постоянно прѣслѣдвана и ограбвана отъ турски и кърджалийски пълчища, напуща селата и се заселва въ градоветѣ,

дѣто живота не е билъ изложенъ на толкова опасности. Тия прѣселвания вэниматъ такива широки размѣри въ началото на XIX вѣкъ, че въ непродължително врѣме добиватъ българска физиономия градове, които по-рано сѫ били турски. Благодарение на това обстоятелство и на редъ други причини отъ икономически характеръ, започва да се образува постепенно едно сплътено българско градско съсловие отъ занаятчии и търговци, което отсетнѣ — слѣдъ като успѣва да се организира въ отдѣлни сдружения и слѣдъ като усвоява идеитѣ на новото врѣме — взема най-дѣятелно участие въ черковната борба и въ борбитѣ за политическо освобождение.

V

Къмъ огнищата, въ които все още е мъждѣела искрата на народната свѣсть, трѣба да отнесемъ *мънастиритѣ*, — на първо мѣсто рилския и славянскитѣ атонски мънастири, чието значение за нашия духовенъ животъ и прѣди падането на България и прѣзъ врѣме на робството е отъ твърдѣ голѣма важность. За насъ и сърбитѣ Атонъ е билъ не само центъръ на религиозносъзерцателенъ животъ, на черковни прѣдания и християн-

ска просвѣта, но и на постоянно литературно творчество. Той е билъ разсадникъ на религиозни идеи, що сж проникали въ живота и книжнината на южнитѣ славяни, пазитель на литературни традиции, а сжщо тъй и школа за най-добритѣ югославянски книжовници презъ епохата на срѣднитѣ вѣкове. Слѣдъ идването на турцитѣ светогорскитѣ мънастири значително упадатъ и едва по-късно почватъ да се съвзематъ. Къмъ срѣдата на XVIII вѣкъ се правятъ опити да се реформира живота въ атонската монашеска република, ала прѣчкитѣ, на които е трѣбало да се противопоставятъ — на първо мѣсто невѣжеството и лѣностьта — сж били тъй непрѣодолими, че тия опити, плодъ на единични усилия, не сж се увѣнчали съ успѣхъ. Къмъ 1753 Евгени Вулгарисъ се опитва да основе атонска академия, въ която между другото да се изучва и най-нова философия. Нейниятъ основатель е възнамѣрявалъ да покани професори отъ Хале, съ които е билъ въ сношение. Вулгарисъ е билъ даровита личность, съ университетско образование; философията и богословието сж били центъръ на неговитѣ научни занятия. Той спада къмъ оназа учена школа презъ XVIII вѣкъ, която е искала да примири богословието съ новата западноевропейска образованость. Академията е била съградена на източния брѣгъ на

атонския полуостровъ, близо до мънастиря Ватопедъ. Ала Вулгарисъ не е можалъ да дѣйствува поради умраза отъ страна на калугеритѣ: неговата дѣйность се показала за тѣхъ твърдѣ опасна и въ 1758 академията била закрита. На всѣки случай, опитътъ на тоя бѣлѣжитъ реформаторъ е важенъ като свидѣтелство за по-високи духовни интереси, отъ които сѫ били обзети отдѣлни дѣйци, що сѫ се движили въ монашеската атонска срѣда.

Друго едно обстоятелство, което е благоприятствувало да играе Атонъ важна роля въ духовния животъ на българи и сърби, е, че тамъ сѫ били запазени най-старитѣ и цѣнни паметници на южнославянската книжнина. Атонъ е съхранилъ грамадно литературно богатство, множество документи и паметници, цѣнни за историята на българския езикъ и литература Най-бѣлѣжититѣ произведения на южнославянската литература сѫ били съставени тукъ и отъ тукъ разпространявани по цѣлия Полуостровъ между славянитѣ, а твърдѣ често и вънъ отъ прѣдѣлитѣ на Полуострова. Тия книжовни произведения сѫ оказвали прѣзъ врѣме на робството извѣстно влияние, оставяли сѫ слѣди въ духовния животъ, поддържали сѫ литературнитѣ традиции, прѣписвали сѫ се ревностно — и то не само отъ свещеници и монаси — и сѫ се пазѣли като сѫщинска светиня. Когато Паиси

е разпространявалъ своята история, билъ е проникнатъ отъ високитѣ просвѣтителни цѣли на мънастиря. Той е ималъ за примѣръ дѣйностьта на мнозина други монаси, негови прѣдходници, които сѫ писали въ мънастиря и сѫ разпространявали свои и чужди произведения вънъ отъ мънастирскитѣ стѣни. Библиотекитѣ на по-голѣмитѣ мънастири сѫ били богати съ съчинения не само отъ черковнорелигиозенъ, но и отъ свѣтски характеръ. Покрай старитѣ рѫкописи тамъ сѫ се пазѣли множество книги, печатани въ Сърбия, Венеция и Русия. Между сборницитѣ и отдѣлнитѣ съчинения, които сѫ се чели и прѣписвали не само въ атонскитѣ, но изобщо въ южнославянскитѣ мънастири, първо мѣсто държатъ разни жития на светци, бесѣди на черковни учители, произведенията на най-бѣлѣжититѣ руски писатели отъ XVI и XVII вѣкъ. Тукъ ние срѣщаме съчинения на Симеона Полоцки, Стефана Яворски и Димитрия Ростовски. Това сѫ писатели, които подготвятъ прѣхода къмъ реформитѣ въ обществения животъ, а сѫщо тъй и къмъ литературното възраждане въ Русия. Тѣ внасятъ въ книжнината свѣтски елементи, отразяватъ въ нея новия духъ на врѣмето и все повече изоставятъ застарѣлата традиция, която е спирала литературното развитие. Безъ съмнѣние, въздѣйствието на тиа руски просвѣти-

тели върху нашитѣ, които сѫ работили главно въ мънастиритѣ, е било отъ голѣмо значение. Между книжовницитѣ монаси сѫ били познати и словата на Дамаскина Студитъ, писани на народенъ грѫцки езикъ; подъ тѣхно влияние започва да се въвежда въ нашата книжнина новобългарската рѣчь. Познати сѫ били и нѣкои исторически съчинения, като напр. тия на Барония и Орбини, отъ които Паиси е черпалъ материялъ за своята история. Отъ рѫкописитѣ на старобългарската книжнина, които сѫ се намирали въ мънастирскитѣ библиотеки и сѫ поддържали национално съзнание у нашитѣ книжовници и четци, можемъ да споменемъ *Сказанието* на Черноризеца Храбъръ за славянскитѣ писмена, житието на Св. Ивана Рилски, на Наума Охридски, двѣтѣ жития на Климента, службата на българския царь Петра, бѣлѣжкитѣ за българската история въ славянския прѣводъ на Манасиевата лѣтопись и множество други. — Въ това богатство и разнообразие на мънастирскитѣ библиотеки единъ по-буденъ монахъ е можелъ да намѣри широкъ просторъ за книжовна дѣйность, да изнесе отъ тия библиотеки доста знания, които при други условия на живота у насъ прѣзъ оная епоха не е ималъ възможность да добие, и да се интересува отъ миналото на своя забравенъ народъ.

Нека изтъкнемъ още едно обстоятелство, което е освѣжавало и поддържало духовния животъ въ мънастиритѣ. Вече прѣзъ XVIII вѣкъ по-голѣмитѣ мънастири на Полуострова сж били въ постоянно общение съ рускитѣ. Често сж идвали въ тѣхъ руски монаси, книжовници, зографи, които сж оказвали извѣстно въздѣйствие върху по-буднитѣ наши и сръбски калугери. Руското влияние прониква у насъ за пръвъ пжть чрѣзъ мънастиритѣ, които често сж били посѣщавани отъ монаси главно отъ киевопечерската лавра. На тия монаси се дължи значително прѣврата, който се извършва у Доситея Обрадовичъ и го накарва да напусне калугерството, за да дири друго по-широко и по-народополезно поприще за своята дѣйность. Мнозина отъ южнославянскитѣ монаси сж отивали въ Киевъ и други мѣста изъ Русия и сж се връщали отъ тамъ съ нови впечатления и планове. Покрай това мънастиритѣ сж били посѣщавани, особено прѣзъ втората половина на XVIII вѣкъ, отъ разни свѣтски лица, книжовници и учители, които сж се срѣщали съ по-буднитѣ калугери и сж създавали у тѣхъ нови настроения.

При тия обстоятелства не е никакъ чудно, че нашата нова литература, както и сръбската, се заражда именно въ мънастиритѣ.

Съ казаното до тукъ не се изчерпва значението на мънастиритѣ за възраждането. Нашитѣ и сръбски мънастири сж оказвали твърдѣ силно влияние върху народитѣ маси. Въ това отношение у насъ рилскиятъ мънастиръ има най-голѣми заслуги. Той се е намиралъ въ срѣдата на българскитѣ земи. Въ него сж се стичали поклонници отъ околнитѣ села и градове, не само да се молятъ Богу, но и да чуятъ проповѣдь на свой езикъ. Това е заставяло проповѣдницитѣ да прѣвеждатъ и съставятъ поучителни слова на разбранъ народенъ езикъ. Когато гръцкото духовенство е наводнило околнитѣ краища, населението е слушало славянско слово въ църква само отъ калугеритѣ — въ мънастиря винаги се е служело на славянски. Най-много народъ се е стичалъ на мънастирскитѣ празници или пъкъ кога се е пръснѣла мълва, че въ мънастиря е станало нѣкакво чудо. Тамъ сж се пазѣли спомени за старото българско царство, свързани съ живота и подвизитѣ на Ивана Рилски, съ разкази за царь Петра, опазенъ е билъ хрисовула на Ивана Шишманъ съ царски подписъ и печатъ. Всичко това, безъ съмнѣние, е будѣло национална гордость: мънастирътъ, който е билъ свидѣтель на важни исторически събития, съ своитѣ стари прѣдания, спомени и паметници на миналото, е крѣпѣлъ националното чувство у околното население. Може

би, Паиси, който се е родилъ и расълъ въ самоковската епархия, е изнесълъ първи впечатления за своята народность отъ рилския мънастиръ. Будительтъ на българското племе много добрѣ е съзнавалъ значението на тоя мънастиръ, когато е съвѣтвалъ еднородцитѣ си да пазятъ и скѫпятъ своята национална светиня. Въ историята си той пише, че отъ нѣкогашнитѣ славни български мънастири днесъ е запазенъ само рилскиятъ, който служи за „велика полза и похвала българска".

Най-голѣмата заслуга на мънастиритѣ състои въ това, че тѣ сѫ разсаждали както религиозни, тъй и патриотически идеали. Мнозина отъ атонскитѣ монаси изпѫкватъ като ревностни будители на южното славянство, като първи възродители на българската и сръбска народность. Достатъчно е да споменемъ Паисия, който е писалъ своята история въ Атонъ. Тамъ се зарежда у него мисъльта да въздѣствува на българското съзнание, тамъ намира най-цѣнни източници за своята история, отъ които черпи доводи за патриотическитѣ си проповѣди. Отъ светогорскитѣ мънастири излизатъ редица български родолюбци, които тръгватъ по стѫпкитѣ на Паисия и подбуждатъ своитѣ събратя съ слово и дѣло къмъ патриотическа дѣйность.

Особено значение за нашето възраждане иматъ и по-малкитѣ мънастири въ Осоговската

планина, въ Кратовско, Скопско, Кюстендилско и други мѣста изъ западна България и Македония. Отъ тѣхъ сѫ излѣзли видни български книжовници и просвѣтители Не малка заслуга иматъ сѫщо и метоситѣ на рилския, хилендарски и зографски мънастиръ, прѫснати по всички български краища. Мънастирскитѣ изповѣдници и таксидиоти, които сѫ живѣли въ тия метоси, влизатъ въ прѣко общение съ народната срѣда, не само за да учатъ, наставятъ, да уреждатъ смѣткитѣ на своитѣ мънастири, но и да будятъ патриотически чувства у съотечественицитѣ си, като имъ вдъхватъ обичь къмъ народностьта и езика. Мнозина отъ тия изповѣдници, излѣзли изъ срѣдата на светогорскитѣ и рилски монаси, се противопоставятъ на домогванията на гръцката църква, прѣдпазватъ проститѣ българи отъ гърцизма, като имъ разкриватъ скрититѣ замисли на фанариотитѣ. Изповѣдницитѣ сѫ обикаляли дори най-затънтенитѣ наши краища, уреждали сѫ килийни училища и съ своето бодро слово сѫ будили врѣдъ заспалия български духъ „Наистина, пише единъ отъ тѣхъ, Йосифъ Брадати, прѣдходникъ на Паисия, — наистина, въ колко мѣста и градове ходихъ!" Може да се каже, че изповѣдницитѣ сѫ първитѣ, които подготвятъ почва за освобождение отъ духовното гръцко иго и за възобновяване на самостойната българска църква.

VI

За пробуждането на българския народенъ духъ най-много е допринесълъ светогорския монахъ *Паиси Хилендарски.*

1

За неговия животъ знаемъ твърдѣ малко. Роденъ е въ самоковска епархия къмъ 1722. Училъ се е въ тогавашнитѣ килийни училища и както самъ казва, познанията му били твърдѣ оскѫдни: не училъ изтънко ни граматика, ни свѣтски науки. Но това не му попрѣчило да напише една книга, която извършва прѣвратъ въ съзнанието на българитѣ и за която той казва, че я написалъ просто — за проститѣ българи.

Изглежда, че още като юноша извѣстно врѣме той и прѣкаралъ въ рилския мънастиръ. Слѣдъ това, въ 1745, значи 23 годишенъ, отива въ Света-гора. Тукъ се срѣща съ калугери отъ различни народности, запознава се отблизо съ характера на нашитѣ съсѣди, съ отношенията имъ къмъ българския народъ и съ тѣхнитѣ политически домогвания. Атонската монашеска република е била населена отъ гърци, сърби, руси, българи и др. Всѣка отъ тия народности е имала отдѣлни, свои мънастири. Религията и братствата не сѫ били

въ състояние да унищожатъ националнитѣ различия и амбиции. Всѣки мънастиръ се е гордѣелъ съ свои собствени светини, съ миналото си, а неговитѣ монаси — съ народностьта си и съ историята на своя народъ. Тукъ сѫ се сблъсквали различни интереси и култури, и това сблъскване, безъ съмнѣние, е оказвало извѣстно влияние върху възприемчивостьта и съзнанието на по-буднитѣ монаси. Повечето отъ калугеритѣ, заети обикновено не съ въпроситѣ на религията и религиозната нравственость, а съ практически, материялни интереси, често сѫ враждували помежду си. Всѣки мънастиръ се е стремѣлъ да обоснове своитѣ права и претенции прѣди всичко върху миналото и историята. Народностьта е бивала обикновена тема въ споровѣтѣ между светогорскитѣ братя. Всѣки отъ тѣхъ е изтъквалъ съ гордость прѣдимствата на своя народъ. И докато другитѣ сѫ могли да се похвалятъ съ историята и миналото си, българитѣ, понеже не сѫ знаяли нищо за своята история, трѣбало е унизително да мълчатъ и да признаватъ нищожеството си. Българската народность е била изложена на жестоки подигравки отъ страна на гърци, сърби и руси. Българитѣ сѫ били отречени като отдѣлна народность, защото тѣхното минало, както сѫ твърдѣли другитѣ монаси, не било записано въ страницитѣ на никоя история.

„Тъй, често ни укоряваха, пише Паиси, сърбитѣ и гърцитѣ, че нѣмаме своя история". Ние можемъ си прѣдстави ясно, какъ се е чувствувалъ той въ разгара на укоритѣ и споровет, съ каква скрьбь и съ какво възмущение е посрѣщалъ обидитѣ, нанасяни на неговия народъ Съ своята прозорливость той е виждалъ хитростьта и лукавствата на гърцитѣ, слушалъ е глупавитѣ хвалби на другитѣ калугери и е билъ убѣденъ въ безосновностьта на тѣхнитѣ нападки и подигравки. Безъ съмнѣние, той е скърбѣлъ като е виждалъ съотечественицитѣ си да признаватъ прѣдимствата на други народности и да се отричатъ отъ своя забравенъ и прѣзрѣнъ родъ. Ревность и жалость, както се изразява, сж го мжчили, задѣто българитѣ „нѣматъ история. въ която да се разказва за нѣкогашнитѣ имъ славни подвизи, за тѣхнитѣ царе и светци"; Паиси упорито е дирилъ единъ доводъ, за да съкруши съ него грѫцкитѣ нападки, да защити поруганото българско име и да пробуди национална гордость у побѣденитѣ и унизенитѣ Тоя поводъ той намира въ прославата на историческото минало и се залавя самъ да напише историята на българитѣ. Като съзнава ясно значението на своя трудъ, като вижда, че неговата история е едно рѣшително противопоставяне на грѫцкитѣ подигравки, той се обръща къмъ българитѣ съ

слѣднитѣ назидателни думи: „Потрѣбно и полезно е да знаете за подвизитѣ на вашитѣ дѣди, както познаватъ другитѣ народи миналото си и се гордѣятъ съ него. Ето — азъ написахъ българската история. Четете и изучвайте я, за да се не подиграватъ съ васъ и да ви не укоряватъ другитѣ народи!“ Паиси се противопоставя не само на гръцкитѣ подигравки, но и на рускитѣ и сръбски хвалби, които, споредъ него, не почиватъ на никаква историческа истина. „Руси, сърби и други славяни, пише той, се хвалятъ, че първи сѫ усвоили славянското писмо. Това не е истина: тѣ не могатъ го доказа съ никакви свидѣтелства“. Че дѣйствително Паиси е прѣслѣдвалъ покрай другитѣ цѣли и тая — да защити българитѣ отъ нападкитѣ на други народности, се вижда и отъ слѣднитѣ негови признания: „Азъ видѣхъ мнозина българи да се отричатъ отъ рода си и отъ езика си и да нападатъ всичко, що е българско. Написахъ тая история, за да я четатъ отцеругателитѣ, които не обичатъ своя родъ и езикъ, за да я четете и вие, които искате да узнаете миналото си; написахъ я, за да видите, че нашитѣ български царе, патриарси и архиереи не сѫ били безъ лѣтописи; толкова години сѫ царували и управявали; имало е за тѣхъ исторически свидѣтелства, имало е и жития, въ които се разправя за български светци“. Паиси обяснява,

че повечето отъ тия стари писменни паметници не сѫ се спазили, понеже не е имало по-рано славянски печатници, а хората, които е трѣбало да ги пазятъ, били твърдѣ небрѣжни и невѣжи; отъ друга страна, слѣдъ като покорили турцитѣ България, изгорили църквитѣ и мънастиритѣ, а съ тѣхъ заедно и старитѣ книжовни паметници. „И сега, заключава той съ скръбь, нѣма ги ония лѣтописни книги, въ които подробно е било написано за цѣлия български народъ и за българскитѣ царе".

Света-гора е благоприятствувала за написването на историята особено съ своитѣ богати и стари библиотеки, въ които Паиси е намѣрилъ както рѫкописни, тъй и печатни съчинения отъ исторически характеръ. Дълго врѣме той се е ровилъ въ тѣхъ, изучвалъ ги е и е черпалъ отъ тѣхъ материялъ за своя книжовенъ трудъ.

Историята си Паиси е писалъ двѣ години; завършилъ я въ 1762 Когато я писалъ, билъ йеромонахъ и проигуменъ на хилендарския мънастиръ; игуменъ билъ братъ му Лаврентий, 20 години по-старъ отъ Паисия.

Прѣзъ пролѣтьта на 1761 той ходилъ, както казва самъ, „въ нѣмска земя". Въ сѫщность, отишълъ въ австрийска Сърбия, въ града Карловци. Хилендарското братство го изпратило да прибере имота на единъ светогорски монахъ, който се поминалъ въ Кар-

ловци и завѣщалъ всичкитѣ си вещи и пари
на Хилендаръ. Паиси съ готовность приелъ
да отиде въ Карловци, не толкова за поме-
натото завѣщание, колкото да подири и съ-
бере новъ материялъ за своята история. То-
ва пѫтуване е било отъ голѣмо значение за
него: въ Карловци той намира единъ ва-
женъ източникъ за историята си — руския
прѣводъ на съчинението на Мавра Орбини
— *Книга историография.* Слѣдъ завръщането
си въ мънастиря, той продължава своя трудъ,
за който е използувалъ, освѣнъ атонскитѣ
библиотеки, библиотеката въ Карловци, още
и нѣкои рѫкописни сбирки на мънаститѣ
изъ България. Залавя се усърдно за работа,
макаръ и да е боледувалъ постоянно и да е
билъ смущаванъ отъ безкрайнитѣ кавги меж-
ду алчнитѣ за богатства монаси. За да мо-
же да работи по-спокойно, той се прѣмѣст-
ва въ Зографъ, дѣто намира нови материяли
за българската история. Какви чувства е из-
питвалъ, като е писалъ, се вижда отъ него-
вата изповѣдь: „Ядѣше ме ревность и жа-
лость за моя български родъ. . .“ Страда-
нията не били въ състояние да го спратъ:
любовьта къмъ народа и отечеството е била
по-силна отъ тѣхъ. „Азъ отдавна мисля за
своя народъ и своето отечество и много се
трудихъ да събера вѣсти за българитѣ отъ
различни книги и истории, докато най-сетнѣ

събрахъ въ тая книжка историята на българитѣ. За ваша полза и похвала я написахъ, — за васъ, които обичате родътъ си и отечеството си и искате да ги знаете".

Слѣдъ като завършва историята, Паиси тръгва изъ България да я разпространява — разнася я по градове и села и я дава да я прѣписватъ. Въ 1765 той се вѣстява въ Котелъ, дѣто попъ Стойко, отпослѣ Софрони Врачански, прѣписалъ *Славянобългарската история*. Не се знае какво е станало по-нататъкъ съ Паисия, дѣ и какъ е умрѣлъ. И до день днешенъ е неизвѣстно дори неговото сѫщинско, свѣтско име.

2

Съчинението на Паисия е озаглавено *История славянобългарска за българския народъ, българскитѣ царе и светци. Събрана и наредена отъ йеромонаха Паисия.*

Най-напрѣдъ той излага важностьта на историята, изтъква, че тя има голѣмо възпитателно значение. Чрѣзъ нея човѣкъ прѣстава да бѫде простъ и незнаещъ; слѣдъ като е изучилъ историята на своя народъ, той нѣма да се срами, кога го питатъ нѣщо изъ нея, а ще може да отговори; изучването на историята може да ни достави умствена наслада, понеже историческитѣ свѣдения ни да-

ватъ възможность да хвърлимъ погледъ отъ високо върху далечното и близко минало на народитѣ, върху всичко онова, що се е вършило и върши. Отъ историята ние можемъ да извлѣчемъ цѣнна поука, можемъ да се приучимъ да управляваме себе си, да черпимъ подкрѣпа въ несрѣтитѣ на живота, да побѣждаваме враговетѣ си, да укротяваме размирницитѣ и да живѣемъ въ миръ.

По нататъкъ Паиси се обръща къмъ онѣзи, които искатъ да четатъ и изучватъ неговата история; учи ги да пазятъ езика и народностьта си и да се не поддаватъ на гръцки хитрости.

Слѣдъ това излага българската история отъ начало до падането на българското царство подъ турцитѣ. Покрай нея излага и сръбската, понеже историческата сѫдба на българския народъ въ много отношения е въ зависимость отъ неговитѣ съсѣди.

Освѣнъ това, разправя за славянскитѣ първоучители — Кирила, Методия и тѣхнитѣ ученици; спира се да очертае накратко миналия и съврѣменния нему духовенъ животъ на българитѣ; споменува сѫщо за възникването и падането на българската народна църква.

Въ послѣдната глава изброява българскитѣ светци и описва накѫсо живота и дѣлата на по-бѣлѣжититѣ отъ тѣхъ.

Прѣката задача на Паисия е да пробуди у българския народъ съзнание за свой *езикъ*, своя, българска *земя*, да му внуши, че е ималъ свое блѣскаво историческо *минало*, което му дава право да се мѣри съ гърци и сърби, нѣщо повече — да се поставя въ много отношения надъ тѣхъ. Тая задача се е опрѣдѣляла отъ самитѣ условия на живота: гърцитѣ сѫ заплашвали съ унищожение българския езикъ, турцитѣ сѫ владѣели българската земя, а миналото е било забравено и обгърнато въ мракъ. За Паисия *езикътъ* е най-важниятъ и сигуренъ пазитель на народностьта. На много мѣста въ *Славянобългарската история* той увѣщава своитѣ събратя да знаятъ и пазятъ родния си езикъ, хули ги, задѣто се срамуватъ и се отричатъ отъ него и усвояватъ чуждъ, гръцки езикъ, съ който се гордѣятъ. Познато е неговото обръщение къмъ заблудения българинъ: „О неразумне и юроде! Поради що се срамишъ да се наречешъ българинъ и не четешъ на свой езикъ и не думашъ?“ Съ негодуване той порицава незачитането, съ което българинътъ се отнася къмъ своя родъ и езикъ: „Но отъ що се ти, неразумне, срамишъ отъ своя родъ и се влачишъ по чужди езикъ? . . Ти българино, не се заслѣпявай, знай своя родъ и езикъ и се учи на свой езикъ!“

Паиси се домогва да възкреси историческото *минало* на българитѣ, за да имъ на-

помни, че макаръ и да сж въ робство сега,
имали сж нѣкога свое царство, побѣждавали
сж други народи и сж били самостойни. Бъл-
гарскиятъ народъ е изобразенъ отъ Паисия
като надаренъ съ висша справедливость. Той
е сждия на своитѣ господари. Щомъ види,
че тѣ вървятъ противъ волята и интереситѣ
му, сваля ги или ги прогонва. Освѣнъ това,
българинътъ е силенъ като лъвъ; за това на
неговия гербъ е изобразенъ лъвъ. „Бълга-
ритѣ, пише Паиси, били безстрашни и силни
на война като лъвове: единъ излизалъ срѣ-
щу десеть души, безъ да се бои“. Твърдѣ
често той споменува, че българитѣ сж имали
славно име и отъ много чужди крале и царе
сж взимали дань.

За българската *земя* Паиси казва, че е
„добра, красива, изобилна, плодородна“.

Съ възторгъ говори за нѣкогашнитѣ
велики и побѣдоносни български царе — за
Крума, Симеона, Асѣня, Калимана и пр. Тѣ
сж „силни и храбри на война, великодушни“,
връщатъ се отъ бойното поле „съ велика
слава и користь“. Понеже сж били непобѣ-
дими, съ тѣхъ „всички царства миръ имали“.
На едно мѣсто Паиси рисува Крумовата по-
бѣда надъ грѣцкия царь Никифоръ: „Ники-
форъ събралъ безбройно воинство и навлѣ-
зълъ въ България. . . Разорявалъ и унищо-
жавалъ всичко, дѣто минѣлъ. Ималъ намѣ-

рение да разори цѣла България. Крумъ се отчаялъ и поискалъ миръ отъ Никифора. Никифоръ отказалъ да сключи миръ, възгордѣлъ се отъ побѣдата. . . Тогава Крумъ, рѣшенъ на всичко, заповѣдалъ на войскитѣ си да заградятъ тѣснинитѣ и клисуритѣ около грѫцката войска, нападналъ Никифора, разбилъ го съвършено, и отнелъ всичко, което заграбили гърцитѣ отъ България".

За да посочи по-ясно прѣдимствата на българитѣ и тѣхнитѣ царе, Паиси ги съпоставя съ други, противни, враждебни тѣмъ народи и царе. Най-напрѣдъ съпоставя българитѣ съ гърцитѣ и сърбитѣ. Българитѣ стоятъ по-високо отъ гърцитѣ прѣди всичко съ откритата си храбрость. Като характерни черти на гърка Паиси изтъква коварството, злобата и хитростьта. На нѣколко мѣста той отбѣлѣзва, че ако гърцитѣ сѫ сполучвали понѣкога да побѣдятъ българитѣ, това се е дължало на тѣхното коварство, на интригитѣ и вѣроломството имъ; българитѣ сѫ излизали срѣщу своитѣ врагове открито и смѣло и благодарение на своята сила сѫ побѣждавали Обаче, бѣлѣжи Паиси, грѫцкитѣ историци нищо не казватъ за пораженията на своя народъ, за да го не осрамятъ прѣдъ очитѣ на другитѣ. „Гърцитѣ считали българитѣ за прости и глупави и винаги сѫ се старали да ги покорятъ. Но българитѣ, макаръ и да били прости и

да не разбирали отъ грѫцка мѫдрость и политика, на война били храбри и непобѣдими, не се страхували никакъ отъ гърцитѣ. Гърцитѣ имали мѫдрость и политика, и много церемонии; българитѣ пъкъ имали храбрость и съгласие". Българскитѣ войски били толкова храбри, че побѣждавали грѫцкитѣ дори и тогава, когато броятъ имъ билъ седемъ пѫти по-малъкъ отъ броя на грѫцкитѣ. Колкото и да възвеличава българската храбрость и да я поставя високо надъ грѫцкото лукавство и безсилие, Паиси намира нѣщо твърдѣ скръбно въ постояннитѣ вражди и войни между българи и гърци. Споредъ него, тия вражди сѫ главна причина за падането на българския и грѫцки народъ подъ турцитѣ. „Така, не били покорни единъ на другъ, доклѣ привлѣкли на себе гнѣвътъ Божи и погубили своето царство и господство и станали нижайши раби турски. Да сѫ имали любовь и съгласие гърци и българи, не би могли турцитѣ да ги покорятъ". Вината за непрѣкѫснатитѣ вражди между двата народа Паиси хвърля върху гърцитѣ — българитѣ сѫ миролюбиви; гърцитѣ сѫ ги прѣдизвиквали на война; почти винаги гърцитѣ първи сѫ започвали войната и българитѣ, като нападнати, сѫ излизали да защищаватъ земята си; тѣ се бранятъ и побѣждаватъ. Виновни сѫ били, подчертава Паиси, гърцитѣ съ своята гордость и злоба,

съ своята алчность за чужди земи, съ желанието си да покорятъ българитѣ и да ги държатъ подъ своя власть. За да отвърне събратята си отъ хитрата политика на гърцизма, Паиси противопоставя на гръцката злоба и коварство нравственитѣ качества на българина — честность, гостоприемство, простодушие и незлобивость. Гърцитѣ, бѣлѣжи Паиси за онова врѣме, макаръ и да сѫ поучени, не пртежаватъ тия цѣнни качества на българина; гръцката ученость принася повече врѣда, нежели полза; българската простота въ нравствено отношение е много по-цѣнна отъ оная ученость, чрѣзъ която гърцитѣ се стремятъ да осѫществятъ своитѣ коварни замисли; а както личностьта, тъй и народътъ трѣба да се цѣнятъ най-напрѣдъ отъ нравствено гледище. „Проститѣ българи, казва Паиси, приематъ всѣкого въ своя домъ, гощаватъ го, даватъ милостиня на бѣднитѣ; а мѫдритѣ и учени гърци не само че не вършатъ това, но и обиратъ проститѣ, вършатъ неправди".

Слѣдъ като посочва безосновностьта на гръцкитѣ подигравки и самохвалства и изтъква, че миналата слава на българитѣ и тѣхната висока нравственость затъмняватъ гръцкото величие, Паиси се обърща на второ мѣсто къмъ сърбитѣ, отблъсва тѣхнитѣ нападки и отбѣлѣзва прѣдимството на бъл-

гарския народъ прѣдъ сръбския. Той излага отдѣлно сръбската история, като обяснява, че двѣ съображения сѫ го накарали да се спре по-подробно на нея — едно, за да изтъкне нищожеството на сърбитѣ, и друго, за да поправи историята имъ, която била пълна съ измислици и лъжи, разпространявани отъ самитѣ сърби. Той не пропуща да отбѣлѣжи побѣдитѣ на българитѣ надъ сърбитѣ; посочва сѫщо така колко пѫти сърбитѣ сѫ били подъ българска власть. Сръбскитѣ побѣди надъ българитѣ, твърдѣ рѣдки, се дължатъ на случайность. Еднажъ сърбитѣ побѣдили българскитѣ войски само за това, че гърцитѣ постѫпили коварно спроти българитѣ — обѣщали подкрѣпа на българския царь, но не устояли на думата си; а сърбитѣ имали на своя страна нѣколко хиляди нѣмци и маджари, Ала когато втори пѫть се опитали да навлѣзатъ въ България и да наложатъ своята власть, били позорно изгонени назадъ. — Паиси отбѣлѣзва, че сърбитѣ нѣматъ пълна история, че кралството имъ е било твърдѣ малко и краткотрайно. Когато говори за сръбския краль Стефанъ Неманя, намира поводъ да се подбие съ сърбитѣ, задѣто твърдѣ наивно и безосновно сѫдятъ за своя владѣтель. „Сърбитѣ, обзети отъ надмѣнность, прикриватъ неговитѣ насилия; наричатъ го Стефанъ Силни, иматъ го за

светецъ, защото убилъ баща си и умрѣлъ проклнатъ. И до день днешенъ го въздигатъ и го считатъ за свой най-великъ краль, приписватъ му всичката сръбска слава, кичатъ го съ разни измислици, изобразяватъ го като краль, който владѣлъ безброй земи и народи. Тъй самомнѣнно пишатъ — кой каквото чулъ отъ баби за Стефана, такова и писалъ за него. Не гледатъ какво е писано за него първоначално, въ най-старитѣ лѣтописи, — наричатъ го силенъ ... Краткотрайна била силата му и за зло само!" Веднажъ само прѣзъ толкова вѣкове сърбитѣ успѣли да побѣдятъ и убиятъ български царь — и до днесъ все съ това се хвалятъ, „и притчи написали, како сж силни Българитѣ толкова години царували, толкова царе погубили, толкова императори покорили — и при все това сърбитѣ не сж написали нищо за тѣхъ, ни веднажъ не сж ги похвалили, защото имъ завиждатъ".

Въ историята си, покрай побѣдитѣ на българитѣ надъ гърци и сърби, Паиси отбѣлѣзва и нѣколко тѣхни побѣди надъ руси, маджари и турци. И тукъ прославя своя народъ. Съ българитѣ всички царства сключили миръ. Българскитѣ царе сж владѣли нѣкога Гърция, Сърбия, Влашко, Асѣнъ се е наричалъ „царь вселенски", защото му били подвластни не само множество крале, но и византийскитѣ императори.

Въ историята на българитѣ Паиси посочва и други свѣтли страници, на които е отбѣлѣзано процъвтяването на българската просвѣта и книжнина. Намѣрението му е да покаже на българитѣ, че тѣ могатъ да се гордѣятъ не само съ политическата си история, съ побѣдоноснитѣ си царе, но и съ своитѣ бѣлѣжити книжовници и просвѣтители. Въ една особена глава, *За славянскитѣ учители*, той се спира да изложи развитието на българското писмо и книга. Най напрѣдъ споменува за Кирила и Методия, които покръстили българитѣ, слѣдъ това другитѣ славяни и „съставили писмена и книги на славянски езикъ". Като изтъква, че отъ славянитѣ българитѣ първи се покръстили, Паиси отбѣлѣзва още веднажъ съ чувство на национална гордость прѣдимството на своя народъ прѣдъ другитѣ славяни, главно прѣдъ сърби и руси. Ученицитѣ на двамата братя сѫ наречени отъ Паисия „философи отъ български родъ — седемъ даскали, изкусни и прѣмѫдри". Споменува и за търновския патриархъ Евтимия, за Илариона Мъгленски, Теодосия Търновски и неговитѣ ученици Паисиевата цѣль тукъ, както може ясно да се забѣлѣжи, е да внуши на българитѣ, че сѫ имали нѣкога свои „даскали и философи", които сѫ чели и писали на български. Безъ съмнѣние, въ дадения случай

той е ималъ прѣдвидъ гръцкитѣ насмѣшки. Гърцитѣ сѫ твърдѣли, че „българитѣ сѫ повече прости орачи, копачи, овчари и прости занаятчии“, а сега Паиси разказва на еднородцитѣ си, че и тѣ нѣкога като гърцитѣ сѫ имали „и книжници, и учени, и славни“. Прѣзъ врѣмето, когато гърцитѣ сѫ прѣслѣдвали българския езикъ и книга въ църква и училище, за Паисия е било важно да отбѣлѣжи, че тия нѣкогашни български просвѣтители сѫ писали на български езикъ и сѫ създавали национална българска книжнина.

3

Освѣнъ миналото, Паиси засѣга и съврѣменния животъ — заговорва за двойното робство, подъ което изнемогвалъ българинътъ. На нѣкогашното блѣскаво минало той противопоставя мрачната робска дѣйствителность. Докато миналото поражда у него възторгъ, сегашното го изпълня съ скръбь и съжаление.

Като се вглежда въ условията на съврѣменния животъ, той ясно вижда, че главната прѣчка, която спира духовното развитие на българитѣ, е фанариотското духовенство.Руситѣ, отбѣлѣзва Паиси, могатъ свободно да се развиватъ, защото се радватъ на цър-

ковна свобода, която имъ дава възможность да уреждатъ свои училища, да създаватъ своя книжнина, да четатъ и се учатъ на своя роденъ езикъ. Австрийскитѣ сърби сѫ поставени при много по-добри условия за духовно развитие, отколкото сърбитѣ въ Турско, понеже имъ е дадено право да поддържатъ самостойна църква, да иматъ свое духовенство, което се грижи за народната просвѣта. А българитѣ тънатъ отъ вѣкове въ невѣжество, защото коварно е отнета църковната имъ независимость, чрѣзъ която биха могли да отстояватъ правото на своя езикъ въ църква и училище и да се грижатъ за просвѣтата си. Докато тежи надъ тѣхъ гръцкото духовно иго, докато гърцитѣ имъ натрапватъ своя езикъ и учение и не имъ позволяватъ да иматъ свои училища, за тѣхъ ще бѫде прѣпрѣченъ най-сигурния пѫть за духовно освобождение. Голѣмо бѣдствие за народа е, че е лишенъ отъ възможность да се учи на своя езикъ. „Българино, възклицава Паиси, учи се на свой езикъ“! Той прокарва мисъльта, че българитѣ иматъ и историческо и нравствено право да изискватъ църковна независимость. Нѣкога тѣ сѫ имали своя църква, създадена и защищавана отъ мощни царе. Прѣди робството гърцитѣ, колкото и да сѫ се мѫчили, не сѫ успѣли да подчинятъ българската църква. Симеонъ злѣ

ги наказалъ, задѣто вземали светокупство при ржкополагане на български архиерей. Гърцитѣ, изобщо, никога не сж гледали съ добро око на самостойната българска църква; цариградскитѣ патриарси пише Паиси, „съ турска помощь и насилие" сполучили най сетнѣ да я подчинятъ Като едно голѣмо достоинство на българскитѣ царе Паиси посочва, че тѣ, макаръ често да сж побѣждавали гърцитѣ и да сж ги държали подъ своя власть, „въ чужди епархии духовни не сж владѣли".

Паиси вижда истинскитѣ цѣли на фанариотитѣ: тѣ държатъ въ невѣжество българския народъ, за да могатъ по-лесно да го ограбватъ, да търгуватъ свободно съ църквата и да разширяватъ прѣдѣлитѣ на своята духовна власть, като погърчватъ българското население. Ето що казва той: „Отъ злоба и отъ желание да ни напакостятъ, гърцитѣ не поставятъ въ България епископи отъ нашата народность, а назначаватъ все гърци. Поради това българитѣ сж останали прости, невѣжи, мнозина отъ тѣхъ сж се обърнали къмъ гръцкия езикъ и наука и не се грижатъ за българщината... Всички тия злини се дължатъ на гръцката духовна власть. Гърцитѣ сж виновни за българската простота". Съ болка на душата Паиси споменува насилията, що търпятъ неговитѣ еднородци отъ страна на безмилостнитѣ гръцки владици.

И тукъ той намира поводъ да противопостави гръцката развала и насилие на българското незлобие и непротивение на злото; въ тая черта на българитѣ той съзира висока християнска добродѣтель, която липсува у гърцитѣ. „Много насилия и неправди търпятъ днесъ българитѣ отъ гръцкитѣ владицн. Но българитѣ ги посрѣщатъ благоговѣйно, почитатъ ги за архиереи и двойно имъ плащатъ, каквото имъ дължатъ. За своята простота и незлобие тѣ ще получатъ своята награда отъ Бога. Сѫщо и онѣзи архиереи, които съ турска помощь вършатъ насилия и неправди надъ българитѣ — и тѣ ще получатъ отъ Бога, каквото имъ се пада за безсъвѣстнитѣ имъ дѣла".

Паиси отива по-нататъкъ. Той противопоставя сегашното на миналото и въ друго отношение. На прѣдишната политическа самостойность противопоставя унизителната зависимость отъ турската власть и отбѣлѣзва, че докато по-рано българитѣ сѫ били независимъ народъ, побѣждавали сѫ множество силни народи и сѫ взимали отъ тѣхъ дань, сега тѣ сѫ изпаднали до положение на „нижайши раби турски", гнети ги „агарянско иго." Неблагоприятни за тѣхното развитие сѫ не само духовнитѣ, но и политическитѣ условия. На едно мѣсто той рисува падането на българското царство и плачевното състояние

на българитѣ подъ турско владичество: — „Тъй българитѣ въ онова врѣме имали скръбь на скръбь и жалость на жалость: плакали горко и жалостно за българското царство; майкитѣ и бащитѣ неутѣшимо въздишали и ридаели за своитѣ чеда. И било на онѣзи человѣци въ онова врѣме голѣма тѫга и жалость подъ турската държава: турцитѣ избирали по-краснитѣ църкви и ги обръщали въ джамии; отнемали църковнитѣ и мънастирски мѣста отъ християнитѣ, отнемали по-голѣмитѣ кѫщи, ниви, лозя, всичко, каквото поискатъ; убивали християнитѣ и заграбвали имота имъ. Онѣзи българи, при които се прѣвзело българското царство, имали голѣма скърбь, и жалость, и плачъ; слѣдъ това, другото поколѣние привикнало постепенно съ турцитѣ. Тъй и турцитѣ отначало били свирѣпи и голѣми грабители. Отсетнѣ малко се вчовѣчили. Ала днесь тия окаяници отново не признаватъ никаква правда, ни сѫдъ“. Като описва робството, Паиси подчертава, че българинътъ е съумѣлъ да прояви своитѣ нравствени добродѣтели дори въ страданията и непоносимитѣ бѣдствия. Отъ всички народи, които сѫ подъ турска власть, отбѣлѣзва Паиси, българскиятъ е най-притѣсненъ, измѫченъ и онеправданъ. И при все това, могълъ е да запази своята вѣра и народность. Сърби и руси, продължава той,

живѣятъ при много по-благоприятни условия, иматъ възможность да се просвѣщаватъ, и при все това злобно се подбиватъ съ страданията на българитѣ, съ тѣхнитѣ нещастия. Съ горчива ирония той изтъква, че българскиятъ народъ и въ страданието си стои по-високо отъ своитѣ хулители. „Тъй българитѣ отъ всички славянски народи първи приели православието, първи имали патриархъ и царе, и на свой езикъ почнали да се учатъ; но сега тѣ сѫ срѣдъ самата Турция, близо до Цариградъ; затова сѫ останали прости. Руситѣ отдавна иматъ царство и църковна свобода, уредили сѫ училища, възползували сѫ се отъ образованостьта на гърци, латини и други народи, печататъ славянски книги. А сърбитѣ, които се намиратъ подъ турска власть, сѫ много по-прости и по-окаяни отъ българитѣ; а тия, които се намиратъ въ Австрия, умѣятъ да четатъ и пишатъ, защото иматъ църковна свобода; неотдавна почнаха да се учатъ въ училища, иматъ свои архиереи... Нѣкои отъ тѣхъ нападатъ българитѣ, че сѫ невѣжи... Но руси и сърби да благодарять Бога, че ги е избавилъ отъ агарянското иго и отъ гръцката архиерейска власть; ако тѣ отмалко поне бѣха изпитали страданията на българитѣ, биха имъ благодарили, че при толкова страдания и насилия пазятъ здраво вѣрата си“. Паиси иска да каже съ тия ре-

дове, че не е голѣмъ подвигъ да се развивашъ, когато не срѣщашъ никакви спънки и притежавашъ всички необходими външни условия за развитие; по-голѣмъ подвигъ е, въпрѣки робскитѣ условия на живота, въпрѣки натиска и принужденията, да запазишъ ония духовни придобивки, които нѣкога самъ си извоювалъ и които други при сѫщитѣ условия безвъзвратно биха загубили.

Така тоя родолюбивъ монахъ изобразява миналото на българитѣ, за да имъ покаже, че тѣ не сѫ такива, каквито сѫ били прѣди, разкрива мрачната дѣйствителность на сегашното, за да ги подкани да си извоюватъ духовна свобода, залогъ за която сѫ миналото и човѣшкото достоинство на народа.

4

Какво въздѣйствие е оказалъ Паиси върху своя народъ?

Той е ималъ ясно съзнание за значението на своя трудъ, като се е обръщалъ къмъ съврѣменницитѣ си и потомцитѣ съ думитѣ: — „Прѣписвайте тая история! Платете, да ви я прѣпишатъ, които умѣятъ да пишатъ, и пазете я да се не загуби!“ На неговия завѣтъ мнозина се отзоваватъ. По стѫпкитѣ му тръгватъ редица ученици и послѣдователи,

които не само прѣписватъ, но и прѣработватъ, допълнятъ и разпространяватъ между народа *Славянобългарската история*. Едновръменно тя се е разпространявала по всички български краища и е будила патриотическо съзнание у народа. Въ 1844. е била прѣработена отъ Христакя Павловичъ и за пръвъ пѫть напечатана. Това още повече е спомогнало за нейното широко разпространение.

Безъ съмнѣние, тая живо написана книга е била твърдѣ интересно четиво за българина: разправяла му е увлѣкателно за неговото минало, разкривала му е неговото унижение и го е прѣдпазвала отъ гръцки домогвания; будила е гордость у него, карала го е да се чувствува вече силенъ въ борбата си съ гърцитѣ, давала му е основания, необорими доводи, да се противопоставя на гръцкитѣ и сръбски насмѣшки. Будила е любознателностьта на българския четецъ, въ нея той е намиралъ ясно изразени ония мисли и чувства, които по-рано смѫтно сѫ бродили въ неговата душа и на които не е билъ въ състояние да даде опрѣдѣленъ изразъ. Прѣписитѣ сѫ били наречени отъ самия народъ *царственици*, *царославници*; това име показва съ какво благоговѣние се е отнасялъ простия народъ къмъ книгата на Паисия. Чели сѫ я ревностно въ кѫщи и въ училище — никоя българска книга прѣди това не е била

тъй много четена. На нея сѫ гледали като на народна библия, поставяли сѫ я въ църква, редомъ съ евангелието. Котленскиятъ прѣписъ е билъ поставенъ за вѣчно пазене въ църквата „св. ап. Петъръ и Павелъ.“ Прѣписвачътъ, попъ Стойко, бѣлѣжи: „Който открадне тая история, да бѫде афоресанъ и проклетъ отъ Бога Саваота, отъ дванайсеттѣ апостоли отъ светитѣ отци и отъ четирмата евангелисти. Тучъ, и желѣзо, и камъкъ да се стопи на онзи свѣтъ, той — ни во вѣки.“

За влиянието на *Славянобългарската история* върху съврѣменницитѣ на Паисия и поколѣнието слѣдъ него можемъ да сѫдимъ отъ бѣлѣжкитѣ, що срѣщаме изъ различни прѣписи и прѣработки, а сѫщо тъй и отъ признанията на нѣкои книжовници и учители слѣдъ Паисия. Петко Р. Славейковъ пише въ своитѣ спомени, че къмъ 1842 мислѣлъ да се покалугери подъ влияние на житията, които челъ; ала баща му, простъ казанджия, го отбилъ отъ това намѣрение, като му далъ да чете и прѣпише Паисиевата история. „До сега, продължава Славейковъ, азъ мислѣхъ едностранчиво, само какъ да спася душата си, а слѣдъ прочитането на тая история азъ си зададохъ цѣль, какъ да спася народа си, т. е. какъ да му вдъхна патриотизмъ. Прочитането и прѣписването на тая история даде друго направление на моитѣ желания и на

моята дѣятелность“. По-нататъкъ Славейковъ пише, че слѣдъ като той и единъ неговъ приятель прѣписали историята, тръгнали да я разпространяватъ и четатъ по търновскитѣ села. Това признание на Славейкова е характерно не само за него самия, но изобщо за поколѣнието отъ края на ХУІІІ и първата половина на миналия вѣкъ, което е било прѣситено отъ черковнорелигиозната книжнина; за него историята на Паисия е било цѣло откровение. Въ единъ прѣписъ срѣщаме петь еднакви бѣлѣжки на читатели отъ различни мѣста; първата отъ тѣхъ, отъ 1772, гласи: — „Азъ Макария, йеромонахъ хилендарски, прочетохъ тая история и разумѣхъ съдържанието ѝ. И вие се потрудете, братя, прочетете я, да ви бѫде на полза, — за похвала на българитѣ и за пакость на гърцитѣ.“ А колко много е странствувалъ тоя прѣписъ и въ рѫцѣтѣ на колцина четци се е намиралъ, се вижда отъ това, че едната бѣлѣжка е писана отъ *хилендарския* йеромонахъ Макари въ 1772, втората — отъ *жеравненския* попъ Георги въ 1776, третата — отъ *котленския* попъ Велико въ 1779, четвъртата — отъ *русенския* учитель Никола попъ Лазаровъ, а петата — отъ *сливенския* монахъ Серафимъ въ 1794. Всички тия бѣлѣжки се намиратъ въ единъ и сѫщи рѫкописъ, който въпрѣки едно твърдѣ дълго странствуване, останалъ е неповрѣденъ. Въ

другъ прѣписъ срѣщаме едно интересно признание на прѣписвача, който моли четцитѣ да го простятъ за грѣшкитѣ въ правописанието, защото не е ималъ за цѣль да покаже изкуството си; той видѣлъ, че българскиятъ народъ „е стигналъ въ конечно забравение и укорение, защото ни единъ отъ нашитѣ българи, не само проститѣ, но и ученитѣ не го поменуватъ веки въ сегашното врѣме...“ и поради това *съставилъ* тая история (Паиси като авторъ на историята е прѣмълчанъ). Единъ читатель вмъква въ прочетения прѣписъ слѣдната бѣлѣжка: „Лѣтопись българска заради българския народъ; който чете, съ внимание да чете, да познае, че българитѣ сж имали царство“. Въ прѣписи отъ по-късно врѣме срѣщаме изображения на различни гербове и царе, взети отъ поменатата *Стематография* на Жефаровича, а сжщо и пѣсни отъ Качича-Миошичъ. Слѣдъ разказа за падането на българското царство единъ прѣписвачъ отправя слѣдния възгласъ къмъ българи и гърци: „Ахъ, ахъ! воистина, ахъ отъ безумие, ахъ отъ зависть: сички ищѣха да сж царе и господари, а сега сички турски роби и говедари. Единъ други се тикаха, и двамата пропаднаха въ пропасть люта и въ уста лъвова, да ги ядатъ живи, а турцитѣ да ги гледатъ.“ Другъ прѣписвачъ намира твърдѣ слаби и смирени Паисиевитѣ отговори на

сръбскитѣ подигравки, изоставя ги и ги замѣства съ други — по-остри и по-язвителни. Той пише: „Латинскиятъ лѣтописъ Мавробиръ и французкиятъ лѣтописъ казватъ: Сърбитѣ сѫ най непотрѣбниятъ отъ всички славянски народи, защото хулятъ законътъ божи“.

Въздѣйствието на Паисия върху духовния животъ ние долавяме отразено и въ литературата. Основнитѣ възгледи и схващания, прокарани въ *Славянобългарската история*, проникватъ въ по-нататъшната литература, намиратъ свои застѫпници, които ги поставятъ на по-широка основа и заедно съ това се домогватъ да ги изразятъ въ една по-нова и по-съотвѣтна форма. — Изобщо, дѣйностьта на книжовницитѣ и народнитѣ будители слѣдъ Паисия въ много отношения е въ непосрѣдна връзка съ неговия завѣтъ. Тѣ тръгватъ по стѫпкитѣ му, вѣрни на неговия възгласъ: „Ти, българино, знай своя родъ и езикъ и учи се на свой езикъ!“ Въ тѣхнитѣ произведения ние често долавяме ехо отъ Паисиевитѣ позиви къмъ просвѣта и народна пробуда. Но като истински ученици, тѣ се опитватъ да идатъ по-нататъкъ отъ своя учитель, да доразвиятъ онова, което у него е едва набѣлѣзано и загатнато. Послѣдователитѣ на Паисия влагатъ силитѣ си въ уреждане на училища. Тѣ работятъ за пробуждането на тъмнитѣ народни маси, борятъ се съ прѣч-

китѣ, които спиратъ народното възраждане — на първо мѣсто сѫ гръцката духовна власть, — и просвѣтата считатъ за основа на национално съзнание. Тѣ си поставятъ за цѣль да осѫществятъ идеалитѣ на Паисия. Отдаватъ се на широка просвѣтителна дѣйность, — въ сѫщото врѣме чертаятъ нови посоки, поставятъ нови задачи на живота, разширяватъ крѫга на Паисиевитѣ идеи и по тоя начинъ даватъ новъ тласъкъ на възраждането.

УЧЕНОЛЮБИВО ДРУЖЕСТВО „РАЗВИТИЕ" ВРАЦА

56 М
Пров. 1958 г.

Г[illegible] 1955 г.

Приказки отъ Андерсенъ
Донъ Кихотъ, романъ отъ М. Сервантесъ
Български поети (стихотворна сбирка)
Разкази отъ А. П. Чеховъ
Български народни приказки
Капитанска дъщеря, повѣсть отъ А. С. Пушкинъ.
Изъ „Записки на единъ ловецъ" отъ И. С. Тургеневъ.
Въ Навечерието, романъ отъ И. С. Тургеневъ.
Разкази отъ български писатели
Разкази отъ Хенрикъ Сенкевичъ.
Отборъ народни пѣсни, ч. I.
Отборъ народни пѣсни, ч. II.
Ловци на жирафи, романъ отъ Майнъ-Ридъ.
Отборъ народни пословици, гатанки и ладанки.
Поеми, легенди, балади и пѣсни отъ Ив. Вазовъ.
На село и на война, избрани страници отъ А. Страшимировъ.
Борисдавъ, историческа драма въ 4 дѣйствия изъ паруването на Ивана Асѣня II, отъ Ив. Вазовъ.
Живописни кѫтове на България, отъ Ив. Вазовъ.
Дѣдо Нисторъ и други разкази, отъ Ив. Вазовъ.
Подъ Игото, отъ Иванъ Вазовъ.
Начало на българското възраждане, отъ Боянъ Пеневъ